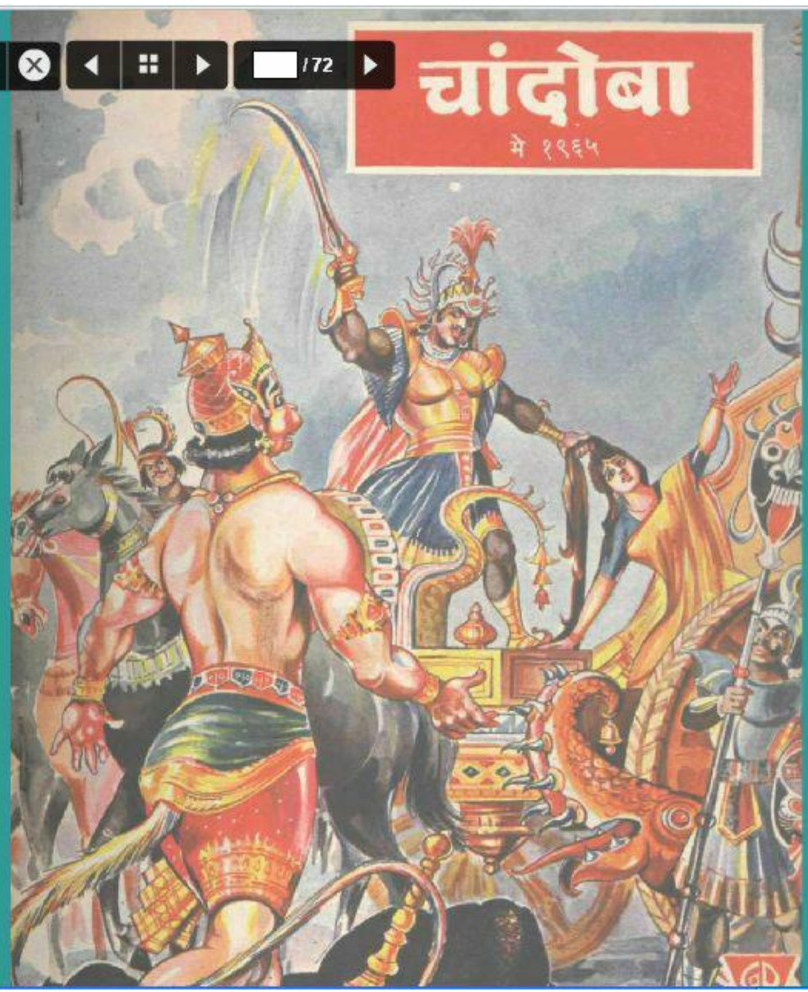
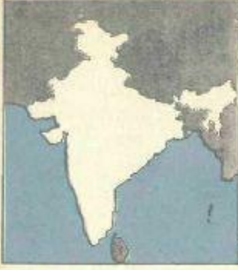

चांदोबा
मे १९६५

भारताचा इतिहास

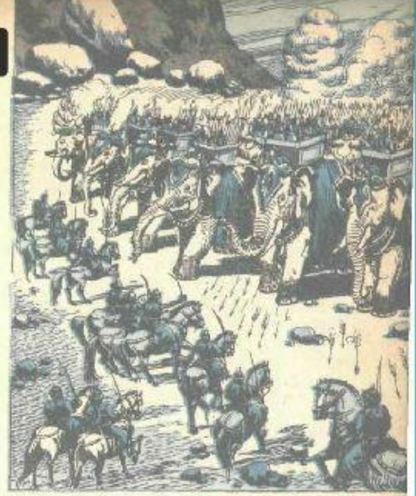

हुमायूनच्या मृत्यूनंतर अकबर बादशाह झाला त्या वेळीं तो पंजाब प्रांतांत बैराम खान याच्या बरोबर होता. अकबर नांवापुरताच बादशाह झाला. कारण स्वतःला बादशाह म्हणविण्याचा जितका हक त्याला होता तितकाच हक शेरशाहच्या वंशजांना पण होता.

सन १५५६ मध्यें हिंदुस्थानांतील राजकीय परिस्थिति गुंतागुंतीची होती. शेरशाह वारल्यावर त्याच्या वंशजामध्यें भाऊबंदकी सुरू झाली. शेरशाहनें राज्य-कारभारांत सुधारणा केल्या होत्या. परंतु त्याचा फायदा प्रजेला मिळाला नाहीं.

देशभर जीं स्वतंत्र राज्यें होतीं त्यांचीं आपसांत युद्धें चालू होतीं. अकबराच्या सावत्र आईचा मुलगा मिर्जा मुहंमद हकीम काबूलचें राज्य स्वतंत्र असल्याचें सांगूं लागला. काश्मीर व हिमालयांत जीं लहान मोठीं मुसलमान राज्यें होतीं तेथील शासन-कर्ते स्वतःला स्वतंत्र मानूं लागले. शेर-शाहच्या मृत्यूनंतर सिंध व मुलतान राज्यांवरील दिल्लीच्या बादशाहाचा अंमल संपुष्टांत आला. याचप्रमाणें माळवा, गुजराथ व ओरिसा प्रांतावर देखील अधिकार राहाला नाहीं. विंध्य पर्वताच्या दक्षिणेकडे खानदेश, वऱ्हाड, बीदर, अहमदनगर, गोवळकोंडा हीं मुसलमान राज्यें व विजयनगरचें हिंदू साम्राज्य होतें. उत्तरेकडील राजकीय उलाढालीशीं त्यांचा संबंध नव्हता. पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्तुगीज व डच जातींचा प्रभाव होता. मरणापूर्वी हुमायूननें साम्राज्याच्या ज्या भागावर पुन्हां आपला अंमल स्थापन केला होता तो प्रदेश फक्त आग्र्याहून माळव्या-पर्यंतच होता. जोनपूर आदिलशाहच्या अमलाखालीं होतें. दिल्लीहून काबूलला जाणाऱ्या वाटेवरचा प्रदेश सिकंदर शाहच्या स्वाधीन होता. शेरशाहच्या साम्राज्यांतला बराचसा भाग त्याच्या वंशजांकडे होता.

अकबर बादशाह गादीवर बसल्यानंतर आदिलशाह सूर याचा मंत्री व सेनापति हेमू यानें मोंगलांच्या मुलखावर स्वारी केली व त्यांचा सुबेदार तार्दी बेग याचा पराभव करून आग्रा व दिल्ली हीं शहरें हस्तगत करून घेतलीं. बहिरामखान यानें तार्दी बेग याला दिल्लीचें रक्षण न करूं शकल्याबद्दल मृत्यदंड दिला.

नंतर हेमूनें विक्रमजीत (विक्रमादित्य) ही पदवी धारण केली. १५०० हत्तींचें सैन्य घेऊन सुप्रसिद्ध पानिपतच्या रणां-गणावर त्यानें अकबर व त्याचा सेनापति बहिरामखान याच्याशीं युद्ध केलें. सुरवातीला हेमूचाच जय होत गेला. परंतु एक बाण त्याच्या डोळ्यांत शिरला व तो बेशुद्ध होऊन पडल्यावर त्याच्या सैन्यानें पळापळ सुरू केली. त्याच युद्धांत हेमू ठार झाला. कांहीं इतिहासकारांचें मत आहे कीं स्वतः अकबर बादशाहानेंच त्याला ठार केलें व कांहींचें मत आहे कीं बहिरामखानानें अकबर बादशाहच्या इच्छेविरुद्ध त्याला ठार केलें.

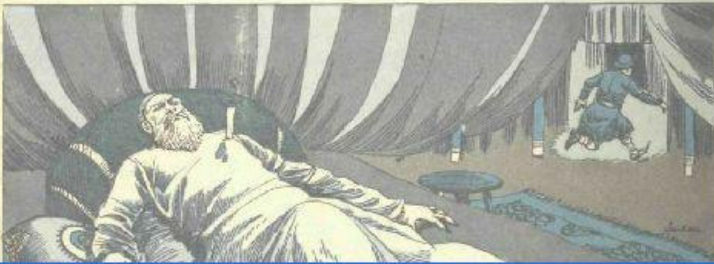
पानिपतच्या दुसऱ्या युद्धांत मोंगलच अफगाणांहून ज्यास्त बलिष्ठ आहेत हें सिद्ध झालें. दिल्ली व आग्रा येथें पुन्हा मोंगलांची सत्ता कायम झाली. सन १५५७ च्या मे महिन्यांत सिकंदर सूर यानें मोंगलांच्या सत्तेसमोर आपली मान वांकविली. पूर्वेकडील एका इलाख्याची जहागीर त्याला देण्यांत आली होती. परंतु अकबरानें त्याला तेथून हुसकावून लावलें. पुढें तो १५५८-५९च्या सुमारास असहाय स्थितींतच मरण पावला.

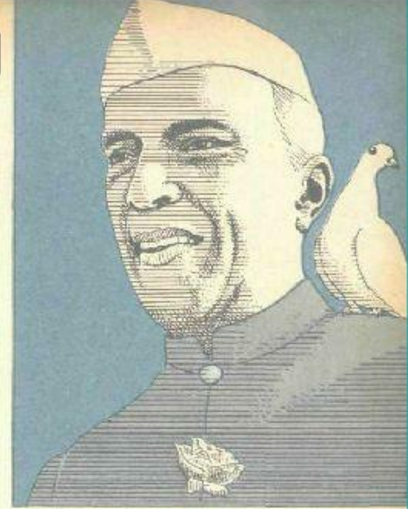

मुहंमद आदिल बंगालच्या सुभेदाराशीं युद्ध करीत असतां मुंगेरनजीक सन १५५६ मध्यें मरण पावला. इब्राहीम अनेक देश भटकत शेवटीं ओरिसा प्रांतांत आला. तेथेंच १६६७-६८ मध्यें त्याचा खून झाला. त्यानंतर अकबर बादशाहच्या सत्तेला आव्हान करणारा कोणी सूरवंशी उरला नाहीं.

मोंगल साम्राज्याचा जयजयकार होत असला तरी अकबर नांवापुरताच बादशाह होता. कारण सर्व अधिकार बहिरामखानाच्या हातांत होता. अकबर स्वतःच सर्व सत्ता आपल्या हातांत करून घेण्याच्या विचारांत होता. त्याची आई बानुबेगम आणि त्याची मुहान नांवाची दाई व तिचा मुलगा आदमखान सर्वांनीं बहिरामखानाला काढून टाकण्यास सांगितलें. १५६० मध्यें अकबरनें सर्व सत्ता स्वाधीन करून बहिरामखानाला पदच्युत केलें. बहिरामखानानें अकबराच्या आज्ञेचें पालन करून मक्का जाण्याची इच्छा व्यक्त केली. अकबरानें मीर महंमद नांवाच्या सरदाराला तशी व्यवस्था करण्यास सांगितलें. बहिरामखानाला तें आवडलें नाहीं. कारण मीर महंमदानें पूर्वी त्याच्या हाताखालीं काम केलें होतें व तेव्हां पासूनच दोघांचें परस्पराशीं वैर होतें. म्हणून बहिरामखानानें बंड केलें. पण अकबर आपल्या उपकर्त्याला कधीं विसरला नाहीं. त्यानें औदार्यानें बहिरामखानाला माफ केलें. पुढें बहिरामखान मक्केला जात असतां वाटेंत एका लोहानी अफगाणानें त्याचा खून केला. अकबरानें त्याचा मुलगा अबदुररहीम याला आपल्या-जवळ ठेवून घेतलें. अकबराच्या नवरत्नांत तो एक होता.

नेहरू चरित्र

[९]

पंजाबांतील हत्याकांड झाल्यानंतर जवाहर-लालजी गांधीजींच्याकडे जास्त ओढले गेले. मार्शल लॉ मागें घेतल्यावर कांग्रेसनें कैद झालेल्या राष्ट्रीय कैद्यांना त्यांच्यावर चालू असलेल्या खटल्याविरुद्ध मदत देण्याची व्यवस्था करून दिली. ही व्यवस्था करण्याची जबाबदारी स्वामी श्रद्धानंद व पंडित मदन मोहन मालवीय यांनीं घेतली. कायद्याची मदत करण्याची जबाबदारी पं. मोतीलाल नेहरू व चित्तरंजन दास यांनीं घेतली. ह्या सर्व कामाची व्यवस्था मात्र सुरवातीपासून महात्मा गांधी पहात होते.

जवाहरलालजींना देशबंधु चित्तरंजनदास यांचे मदतनीस म्हणून नेमण्यांत आलें. दास यांच्या व्यक्तित्वाचा परिणाम जवाहर-लालजींच्या मनावर फार पडला. दोघे मिळून अनेक वेळां जालियनवालाबाग पाहण्यास गेले. नांव बाग असलें तरी ही जागा चिंचोळी व खोलगट आहे. या बागेंत एकत्र जमलेल्या लोकांवरच जनरल डायरनें गोळीबार केला होता. तेथें जवाहरलाल-जींनीं कांहीं विचित्र गोष्टी ऐकल्या. एका इंग्रज तरुणीच्या अंगाचा स्पर्श केल्याबद्दल इंग्रजांनीं ज्या गल्लीत गोळीबार झाला होता ती गल्लीपण त्यांनीं पाहिली.

१९१९ मध्यें जवाहरलालजी अमृत-सरहून दिल्लीला जात असतां योगायोग असा कीं त्याच डब्यांत जनरल डायर वगैरे इंग्रज बसले होते व ते त्यांनीं जालियनवाला बागेंत कसे अत्याचार केले त्याची गर्वोक्ति करीत होते. अर्थातच नेहरूंना त्यांची चीड आली.

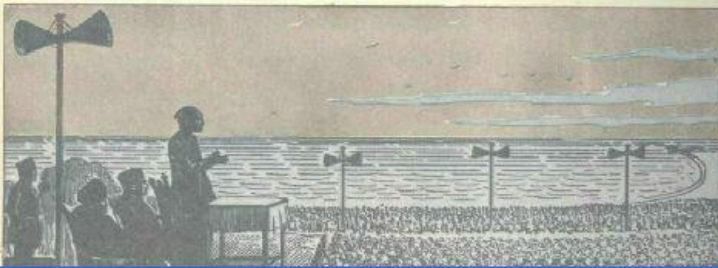
२८ मे १९२० या रोजीं खिलाफत कमेटीची सभा मुंबईला भरली व असहकार चळवळीचें समर्थन झालें. त्याच वेळीं जालियनवाला बाग प्रकरणा विषयीं चवकशी कमेटीचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला. देशांत खळबळ उडून गेली. असा ठराव करण्यांत आला कीं '६ एप्रिल ते १३ एप्रिल राष्ट्रीयसप्ताह' म्हणून पाळण्यांत यावा. मोठमोठ्या गोष्टी अगदीं सरळ शब्दांत सांगण्याची कला गांधीजींना अवगत होती. उदाहरणार्थ,—"फांशीला जाणें हा रोजच्या जीवनांतला भाग समजला पाहिजे." देशासाठीं स्वत:चा बळी द्यावा लागला तरी तो देण्यास तयारी असावी ही गोष्ट त्यांनींच प्रजेच्या मनावर बिंबवली.

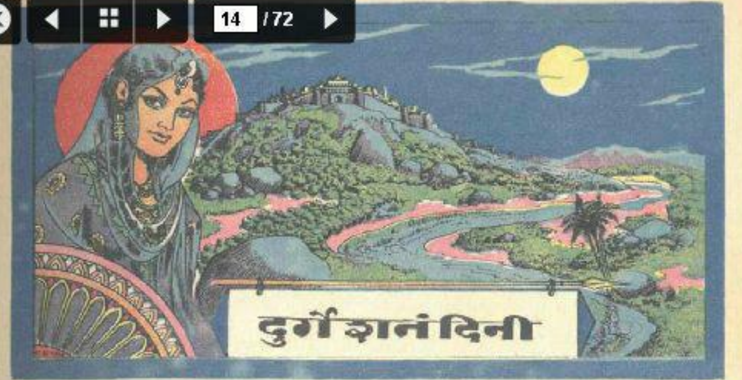
३० मे रोजीं बनारस येथें कांग्रेस कमेटीची बैठक झाली त्यावेळीं सेप्टेंबर महिन्यांत काँग्रेसचें जादा अधिवेशन करण्याचें ठरलें. त्यांत गांधीजींच्या असहकार चळवळीविषयीं विचार करण्याचें व १ ऑगस्ट रोजीं असहकार चळवळ सुरू करण्याचें पण ठरलें.

त्याच दिवशीं लोकमान्य टिळक वारले. मरणसमयीं "स्वराज्याशिवाय भारताचें भाग्य उदयास येणार नाहीं." असे लोकमान्य म्हणाले होते. गांधीजी व नेहरू सिंध प्रांतांत फिरती करून त्याच दिवशीं मुंबईला आले.

टिळकांच्या शवयात्रेला गांधीजी व जवाहरलाल नेहरू हजर होते. चौपाटीच्या वाळवंटांत चंदनाची चिता रचून टिळकांचा दाहसंस्कार करण्यांत आला.

"माझा एक फार मोठा आधार तुटला!" असें गांधीजी त्यावेळीं म्हणाले. त्या पुढें देशाचें पुढारीपण त्यांच्याच शिरावर येऊन पडलें आहे या गोष्टीची त्यांना जाणीव झाली.

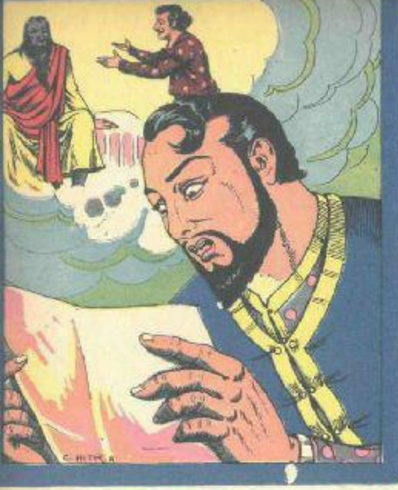

[१०]

[वीरेंद्रसिंहाचा शिरच्छेद झाला. उस्मानखानाच्या सहाय्यानें विमला वध्यस्थानीं त्याला भेटूं शकली. तेथें तिनें वीरेंद्रच तिचा पति असल्याचें सांगून पतीला वचन दिलें कीं त्याच्या खुनाचा ती सूड उगवील. जगतसिंह जिवंत आहे हें कळल्यावर तिनें आपलें आत्मवृत्त त्याला कळविण्यासाठीं एक पत्र लिहून उस्मानखानाच्या हातीं दिलें. उस्मानखानानें तें वाचून पाहिलें तेव्हां त्याला चकित करून सोडणारा त्याच्या लहानपणचा एक प्रसंग कळला. तेव्हा विमलानें त्याला चोरांच्या हातांतून वांचविलें होतें.

उस्माननें पुन्हां पत्र वाचण्याचा प्रयत्न करून पाहिला. विमलानें आपल्या पत्रांत पुढें लिहिलें होतें—"दुसऱ्या दिवशीं पठाण वाटेंत माझ्या आईला म्हणाला होता कीं तुझ्या मुलीनें आज माझ्यावर जे उपकार केले आहेत त्या बद्दल मी आत्तांच कांहीं परोपकार करूं शकलों नाहीं, तरी पुढें तुम्हांला कोणत्याहि वस्तूची गरज असेल तर सांगा, दिल्लीला पोंचल्यावर पाठवून देईन." माझ्या आईनें तेव्हां त्याला सांगितलें होतें कीं फक्त तिच्या पतीची म्हणजे माझ्या वडिलांची कांहीं बातमी कळली तर पुरे. त्यानें दिल्लीला माझ्या वडिलांचा शोध लावण्याचा पुष्कळ प्रयत्न

श्री बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय

करून पाहिला. चौदा वर्षांनंतर माझे वडील दिल्लीलाच असल्याचें कळलें व त्यांनीं स्वतःचें नांव अभिरामस्वामी असें ठेवून घेतलें होतें.

तों पर्यंत माझी आई वारली होती. वडिलांची माहिती कळल्यावर मला एक दिवस देखील काशीला राहाणें आवडलें नाहीं. माझ्या वडिलांना जगांत दुसरें कोणी नव्हतें. म्हणून मी एकटीच दिल्लीला निघालें. प्रथम ते मला पाहून फार रागावले मी रडत उभी होतें. शेवटीं त्यांनीं मला स्वतःजवळ ठेवून घ्यायचें कबूल केलें. त्यांनीं माझें नांव बदलून विमला ठेवलें. वडिलांची सेवा करायला मिळाली म्हणून मला फार आनंद झाला.

मी वर लिहिलेंच आहे कीं मंथारण येथें माझ्या वडिलांच्या चुकीमुळें एका सैनिकाची बायको गरोदर झाली होती. तिलादेखील एक मुलगी झाली. पुढें कांहीं दिवसांनीं तिचा नवरा वारला. माझ्या आईसारखेंच आयुष्य घालवून तिनें आपला उदर निर्वाह चालविला होता. त्या विधवा बाईची मुलगीच पुढें वीरेंद्रसिंहांची राणी व तिलो-त्तमेची आई झाली.

तिलोत्तमेची आई तिच्या वेळीं गरोदर असतांनाच प्रथम वीरेंद्रसिंहांशीं माझ्या लग्नाची गोष्ट निघाली होती. वीरेंद्रसिंह शिष्य म्हणून माझ्या वडिलांच्या आश्रमांत आले होते. माझ्या वडिलांनीं त्यांना सांगितलें कीं मी विमलाला एकटीला सोडून मंथारणला येणें शक्य नाहीं. तूं तिच्याशीं लग्न करून घेतलेंस तर मी तुझ्यावरोबर तूं सांगशील तेथें यायला तयार आहें.

वीरेंद्रसिंह थोडे रागानेंच म्हणाले– "एका शूद्रकन्येशीं मी विवाह कसा करूं ?" "तूं तरी एका कुलटा स्त्रीच्या मुलीशीं लग्न केलें आहेसच कीं नाहीं ?" माझ्या वडिलांनीं

त्यांना विचारलें. त्यावर ते म्हणाले कीं तिची आई कुलटा आहे हें लग्नाच्या वेळीं मला माहीत नव्हतें. माझ्याशीं लग्न करण्याचें त्यांनीं नाकारल्यावर माझ्या वडिलांनीं त्यांना आश्रमांत पाऊल टाकूं दिलें नाहीं. भेटायचें झालें म्हणजे स्वतःच किल्ल्यांत येईन असें माझ्या वडिलांनीं सांगितलें. अशातऱ्हेनें वीरेंद्रसिंहांचें आश्रमांत येणें बंद झालें. पण मला तें असह्य झालें.

माझी ती स्थिति पाहून माझ्या वडिलांनीं संन्यास घेण्याचें ठरवून मला कळविलें व म्हणाले कीं मानसिंह महाराजांच्या नव्या राणीची दासी म्हणून मला त्यांच्या वाड्यांत ते ठेवून देणार आहेत.

"युवराज ! मी तुमच्या घरांत अंतःपुरांतली एक दासी म्हणून राहूं लागलें. मी बरेंच दिवस तेथें राहालें. पण तुम्हांला तें कळलें नाहीं. कारण तुम्ही आपल्या आई जवळ रहात होतां. मी जोधपुरची राजकुमारी उर्मिलादेवी हिच्या बरोबर रहात असें. त्यांचें माझ्यावर स्वतःच्या जिवापेक्षां जास्त प्रेम होतें. त्यांच्या कृपेनें मी अनेक कला अवगत करून घेतल्या. चित्रकला, संगीत, नृत्य वगैरे. त्यांनीं महाराजांजवळ

पण माझी फार प्रशंसा केली. ते माझें गाणें नित्य ऐकत असत व स्वतःच्या मुलीसारख मला वागवत असत. त्यांची माझ्या वडिलां-वर देखील फार श्रद्धा व भक्ति होती. मला एकाच गोष्टीचें दुःख होई, ज्यांच्यावर माझें प्रेम होतें त्यांच्यापासून मी फार दूर होतें.

तुम्हांला आस्मानी नांवाची दासी आठवत असेल. आमची परस्परांशीं फार मैत्री होती. स्वतःच्या वडिलांशीं भांडण झाल्या-मुळें वीरेंद्रसिंह दिल्लीला येऊन राहूं लागले होते. मी आस्मानीकरवी त्यांच्या-कडे निरोप पाठविला. परस्परांशीं पत्रव्यव-

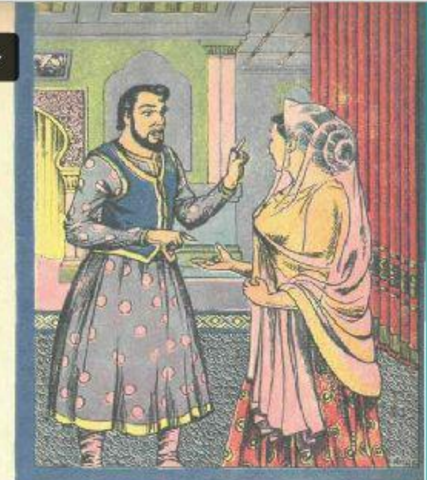
हार सुरू झाला व प्रेम वाढत गेलें. अशीं तीन वर्षे लोटलीं.

त्याच सुमारास वीरेंद्रसिंहांच्या हातून एक चूक घडली. ते एका भिश्त्याचा वेष करून मला भेटण्यासाठीं आस्मानीबरोबर अंतःपुरांत आले व माझ्या खोलींत येऊन लपून राहूं लागले. एकदां मानसिंह महाराज तेथें आले व वीरेंद्रसिंहांना माझ्या खोलींत पाहून त्यांना कैद केलें. मी घाबरून गेलें कीं वीरेंद्रसिंहांचा शिरच्छेद होणार. मी उर्मिलादेवींच्या पायां पडलें, आपल्या वडिलांच्या पायां पडलें. पण त्यांना माझी दया येण्याऐवजीं राग आला. म्हणाले—"पापिणी! तुला शरम नांवाची वस्तूच राहाली नाहीं वाटतें?"

परंतु उर्मिलादेवीनें माझ्या वतीनें महाराजांचें मन वळविलें. तेव्हां महाराज म्हणाले—"वीरेंद्रसिंहानें माझ्याशीं रीतसर लग्न केलें तर मी त्याला कैदेंतून सोडायला तयार आहें." तें ऐकून वीरेंद्रसिंहांना राग आला. ते म्हणाले—"मी कैदेंत खितपत राहून मरायला तयार आहें पण एका शूद्र स्त्रीशीं विवाह करण्यास तयार नाहीं." तेव्हां महाराजांनीं वीरेंद्रसिंहांना समजावून सांगितलें कीं त्यांनीं आपल्या बहिणीचें लग्न युवराज सलीम याच्याशीं करून दिलें आहे. मग तूं ब्राह्मणाच्या मुलीशीं लग्न करून घेण्यास कां तयार होत नाहींस? तूं तिच्याशीं लग्न केलें नाहींस तर दुसरा कोण तिच्याशीं लग्न करील?"

तरी वीरेंद्रसिंह लग्न करून घ्यायला कबूल झाले नाहीं. पण कैदेंत त्यांचे फार हाल होत होते. तेव्हां एका अटीवर ते माझ्याशीं लग्न करावयास कबूल झाले. लग्न झाल्यावर मी लग्नाची बायको आहें हें न सांगतां दासी म्हणून घरांत रहावें लागेल. मी कबूल केलें. त्यानंतर आमचें दोघांचें लग्न झालें.

आमचें लग्न माझ्या पतीच्या म्हणजे वीरेंद्रसिंहांच्या इच्छेविरुद्ध झालें होतें. म्हणून लग्नापूर्वी त्यांचें माझ्यावर जितकें प्रेम होतें त्यांत अंतर पडलें. बरेच दिवसांनीं त्यांचा माझ्यावरचा राग कमी झाला, परंतु महाराज मानसिंह यांच्यावरचा राग कमी झाला नाहीं. पण तें सर्व माझें दुर्दैवच म्हणावयाचें. मला जें कांहीं सांगावयाचे होतें तें मी निवेदन केलें आहे. तिलोत्तमेविषयीं मी कांहींच लिहिलें नाहीं. विसरा तिला आतां."

उस्माननें तें पत्र वाचून दीर्घ श्वास सोडला. तो म्हणाला—"तूं माझ्यावर केलेले उपकार मी कधींच विसरणार नाहीं."

"उस्मान! नुसती आशा दाखवून फसविण्यांत काय अर्थ?" विमलानें विचारलें.

उस्मान आपली अंगठी काढून देत म्हणाला—"ही तूं आपल्याजवळ ठेव. इतक्या लवकर नाहीं, पण लवकरच कतलूखानाचा वाढदिवस येणार आहे. त्यादिवशीं मोठा उत्सव होईल. सर्व लोक त्या उत्सवांत गर्क होऊन जातील. पाहारेकरीदेखील दारू पिऊन झिंगून गेलेले असतील. त्यादिवशीं मध्यरात्रीं तूं अंतःपुराच्या दाराजवळ ये. तुला अशीच अंगठी कोणी दाखवील त्याच्याबरोबर तूं निघून ये."

विमला अनेक प्रकारें आभार मानून निघाली. तेव्हां उस्मान तिला म्हणाला—"पण तूं एकटीच ये बरें का? नाहीं तर सर्वच काम बिघडेल आणि आपण सर्वच जाळ्यांत सांपडूं."

विमलाला हें कळायला वेळ लागला नाहीं कीं तिलोत्तमेला बरोबर आणूं नये असें त्याला सुचवायचें होतें. म्हणून तिनें विचार केला कीं वांचवायचेंच असेल तर

तिलोत्तमेलाच वांचवावें. स्वतःचा बचाव होईल आणखी कांहीं तरी युक्ति करून. म्हणून ती पुन्हां एकदां उस्मानचे आभार मानून निघून गेली.

हळूहळू जगतसिंहाची तब्येत सुधारत गेली. त्याच्या अंगांत शक्तीचा संचार होऊं लागला होता. परंतु त्याची तब्येत सुधारत गेली तशीतशी तिलोत्तमेची आठवण वाढतच गेली. जो कोणी त्याला भेटे त्याच्याजवळ तो तिच्याविषयींच चवकशी करी. परंतु एकानें देखील तिची खुशाली कळविली नाहीं कीं तिच्याविषयीं आणखी कांहीं बातमी दिली नाहीं. आयशाला देखील तिलोत्तमा कोठें आहे हें माहीत नव्हतें. फक्त उस्मानला माहीत होतें. पण तो सांगायला तयार नव्हता. म्हणून "ती कोठें आहे?" हा प्रश्न सारखा युवराजाच्या मनांत घोळत होता. तो मऊ बिछाना त्यामुळेंच त्याला कांट्याचा बिछाना वाटूं लागला.

पुढें काय? हा एक प्रश्नदेखील त्याच्या मनांत होताच. त्याचें उत्तर देणारासुद्धा जवळ कोणी नव्हता. आपण कैदेंत आहों हें त्याला माहीत होतें. तो कैदेंत पाहरेकऱ्यांच्या कडक पाहाऱ्यांत नसून एका मोठ्या खोलींत मऊ बिछान्यावर पडून होता, तर तें आयशा व उस्मान दोघांच्या कृपेमुळें. कित्येक दासदासी त्याच्या सेवेला हजर होत्या. पण दारावर सक्त पाहारा असे. आयशा तर त्याच्या स्वतःच्या बहिणीहून त्याची जास्त शुश्रूषा करीत होती.

जगतसिंहाला शुश्रुषेची जरूर होती तितके दिवस आयशानें स्वतः ती केली. त्याची तब्येत सुधारत गेली तसें तिचें येणें कमी होत गेलें आणि त्याची तब्येत चांगली बरी झाली तोंपर्यंत तिचें येणें पण कायमचे बंद झाले.

एकदां जगतसिंह खिडकींतून बाहेर पहात होता तेव्हां उस्माननें पाठीमागून येऊन विचारलें—"काय पाहातो आहेस?"

"गल्लींत कोणाच्या तरी चारी बाजूला घोळका करून लोक गंमत पहात आहेत." जगतसिंह म्हणाला.

"तो मंथारण किल्ल्यांतला एक ब्राह्मण आहे." उस्मान म्हणाला.

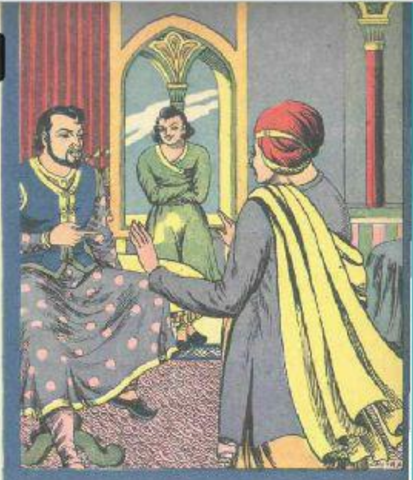
मंथारण किल्ल्याचें नांव ऐकतांच जगतसिंहाला वाटलें कीं तिलोत्तमेविषयीं कांहीं तरी बातमी त्याच्याकडून कळेल. म्हणून त्यानें विचारलें—"त्याचें नांव काय?"

"गजपट बिजपट असें आहे कांहीं तरी!" उस्मान म्हणाला.

"बंगाली असावा! येणाऱ्या जाणाऱ्यांशीं थट्टा मस्करी करण्यांत हुशार व मोठा गप्पिष्ट दिसतो आहे?" जगतसिंहानें विचारलें.

दिग्गजच्याविषयीं उस्माननें पूर्वी ऐकलें होतें. परंतु तो कितपत हुशार व वस्ताद असेल हें नव्हतें त्याला माहीत. म्हणून तो जगतसिंहाला म्हणाला—"पाहिजे तर त्याला बोलवून आणतां येईल!"

एका जणाला पाठवून उस्माननें त्या ब्राह्मणाला बोलावून आणायला सांगितलें.

दिग्गज आला. उस्माननें त्याला विचारलें—"तुम्ही जातीनें ब्राह्मणच ना?"

दिग्गज हातवारे करून व्यर्थ आहे सर्व असा अभिनय करून म्हणाला—"असारे खलु संसारे सारं श्वशूर मंदिरम्" म्हणजे या निस्सार जगतांत सार कोठें असेल तर तें सासुरवाडाच्या घरीं.

जगतसिंहाला हंसूं आलें. पण तें आवरून त्यानें दिग्गजला नमस्कार केला. दिग्गज म्हणाला—"खुदा, अल्ला! खानांवर कृपा ठेव!"

तें ऐकून युवराज म्हणाला—"पंडितजी! मी मुसलमान नसून हिंदू आहें."

दिग्गजाला वाटलें कीं तो तरुण खोटें बोलून त्याला फसवीत असावा. म्हणून तो म्हणाला—"खानसाहेब! मी आपल्या चरणाचा दासानुदास आहें. आपण माझा अपमान करूं नये."

"तुम्ही मंथारणचे का? तुमचें नांव दिग्गज आहे, होय ना? मंथारणची कांहीं हालहवाल सांगाल कीं नाहीं?" युवराजानें विचारलें.

"अभिरामस्वामी पळून गेले आहेत हो!" दिग्गज म्हणाला.

"आणि वीरेंद्रसिंह?" जगतसिंहानें विचारलें.

"नवाबानें त्यांचा शिरच्छेद केला!" दिग्गज म्हणाला.

जगतसिंहानें उस्मानकडे वळून विचारलें—"हा ब्राह्मण खोटें बोलतो आहे नाहीं का?"

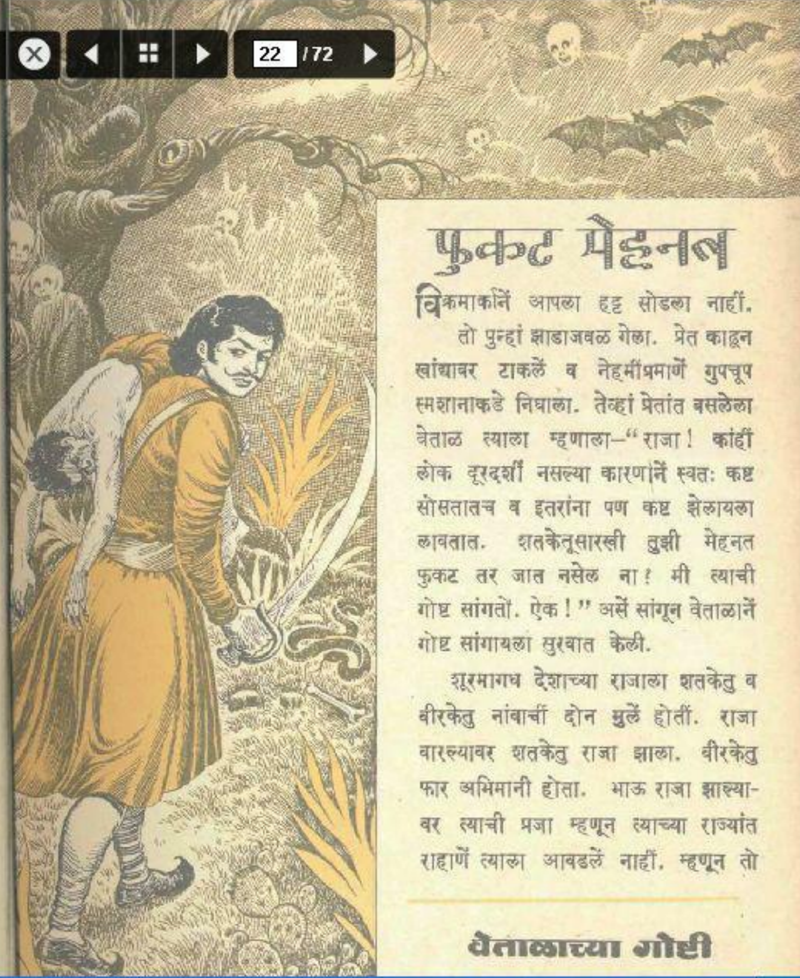
उस्माननें थोडक्यांत सांगितलें कीं नवाबाच्या दरबारांत वीरेंद्रसिंहाच्या अपराधाबद्दल विचार झाला व त्यांना शिरच्छेदाची शिक्षा झाली होती. असें सांगून तो दिग्गजाला म्हणाला—"चला आतां बाहेर!"

पण युवराजानें त्याला थांबायला सांगून विमलाचें काय झालें म्हणून विचारलें. दिग्गज म्हणाला,—"विमलाला नवाबानें त्याच्या ठेवलेल्या बायांत रहायला सांगितलें आहे." तिलोत्तमेचें काय झालें हें विचारण्याचा मोह त्याला आवरला नाहीं. "तिला देखील तोच मान मिळाला आहे वाटतें." असें दिग्गज म्हणाला.

जगतसिंह उस्मानखानस म्हणाला—"तूं नवाबाची नव्हें, एका राक्षसाची सेवा करीत आहेस!"

[चालू]

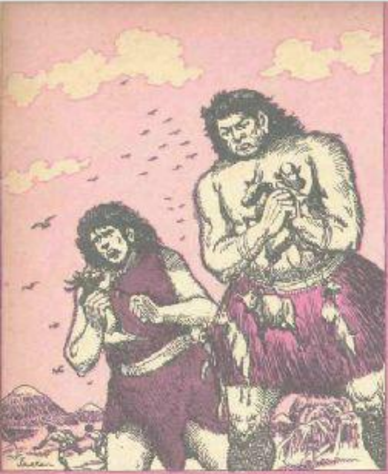

फुकट मेहनत

विक्रमार्कानें आपला हट्ट सोडला नाहीं. तो पुन्हां झाडाजवळ गेला. प्रेत काढून खांद्यावर टाकलें व नेहमींप्रमाणें गुपचूप स्मशानाकडे निघाला. तेव्हां प्रेतांत बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला—"राजा! कांहीं लोक दूरदर्शी नसल्या कारणानें स्वतः कष्ट सोसतातच व इतरांना पण कष्ट झेलायला लावतात. शतकेतूसारखी तुझी मेहनत फुकट तर जात नसेल ना? मी त्याची गोष्ट सांगतों. ऐक!" असें सांगून वेताळानें गोष्ट सांगायला सुरवात केली.

शूरमागध देशाच्या राजाला शतकेतु व वीरकेतु नांवाचीं दोन मुलें होतीं. राजा वारल्यावर शतकेतु राजा झाला. वीरकेतु फार अभिमानी होता. भाऊ राजा झाल्यावर त्याची प्रजा म्हणून त्याच्या राज्यांत राहाणें त्याला आवडलें नाहीं. म्हणून तो

वेताळाच्या गोष्टी

शतकेतूचा राज्याभिषेक होतांच शूरमागध देश सोडून निघून गेला. अश्वकर्ण नांवाच्या एका देशांत जाऊन त्यानें एका स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली.

वीरकेतूला सहा प्रमुख सरदारांनीं मदत केली. त्यांच्यापैकीं एक गोवर्धनाचार्य म्हणून होता. तो शस्त्रविद्येंत वीरकेतूचा गुरूच होता.

अश्वकर्ण राज्य लहान होतें पण वीरकेतूचा राज्यकारभार इतका व्यवस्थित होता कीं देश सुखी व संपन्न झाला.

वीरकेतूला विजयकेतु नांवाचा मुलगा होता. तो लहानपणापासूनच शूर व साहसी निघाला. म्हणून त्याला युद्धविद्येचें शिक्षण देण्यासाठीं वीरकेतूनें गोवर्धनाचार्यांसच नेमलें. विजयकेतूनें लवकरच युद्धविद्येंत असामान्य प्राविण्य मिळविलें. चौदा वर्षांचें वय असतांनाच त्यानें मोठमोठ्या शूर योद्ध्यांशीं युद्ध करून आपलें युद्धकौशल्य दाखविलें आणि सर्वांना चकित करून सोडलें.

विजयकेतु अठरा वर्षांचा झाला तेव्हां अशी बातमी कळली कीं अश्वकर्ण देशाच्या सीमेवर दोघां राक्षसांनीं पिकें उध्वस्त करून गुरें पळवून नेलीं व गरीब प्रजेची कत्तल सुरू केली आहे. शेतें व बागबगीचे उध्वस्त झालेलीं ऐकून स्वतः वीरकेतु कांहीं सैनिकांना बरोबर घेऊन त्या राक्षसाच्या समाचाराला निघाला. तो पुष्कळ फिरला, पण त्याला राक्षस दिसेनात. ते डोंगरांत लपून बसले होते. शेवटीं हताश होऊन त्याला राजधानीला परतावें लागलें. राजाची पाठ फिरल्याबरोबर राक्षसांनीं पुन्हां धुमाकूळ सुरू केला.

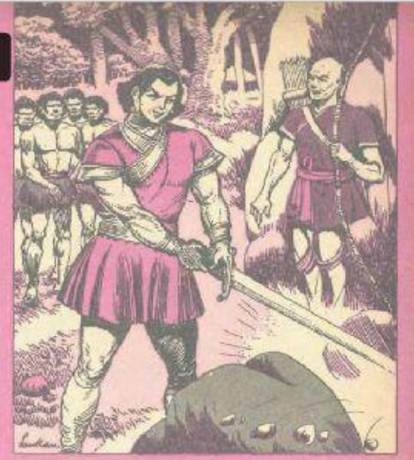
विजयकेतु विचार करून आपल्या गुरूला म्हणाला—"कोणाला बरोबर न घेतां फक्त आपण दोघेच निघालों तर राक्षसांचा शोध नक्की लागेल. त्या दोघांना ठार करणें आपणां दोघांना शक्य नाहीं का?"

आपल्या शिष्याचें तें साहसाचें बोलणें ऐकून गुरूला फार आनंद झाला. दोघे कमरेला तलवार अडकवून व हातांत भाला घेऊन निघाले. पुष्कळ फिरले, पण त्यांना देखील राक्षसांचा पत्ता लागला नाहीं.

ते आपल्या राज्याच्या दक्षिणेकडील सरहद्दीवर गेले. तो डोंगराळ प्रदेश होता. डोंगरापलीकडे दरींत व मैदानांत दाट अरण्य होतें व रानटी लोकांची त्यांत वस्ती होती.

त्या रानटी जातीच्या लोकांनीं त्यांना थोडी मदत केली. विजयकेतु व गोवर्धनाचार्य यांच्या तलवारी पाहून ते म्हणाले—"तुम्ही या लहान लहान तलवारींनीं का राक्षसांचा वध करणार? आम्ही तुम्हांला दगड सुद्धां कापून टाकतां येतील अशा बळकट तलवारी करून आणून देतों. त्या तलवारींनीं राक्षसांचा संहार करून आमचें रक्षण करा."

त्यांनीं करून दिलेल्या तलवारी घेऊन गुरु व शिष्य त्या डोंगराळ प्रदेशाकडे निघाले. त्यांना एका जागीं राक्षसांच्या पावलांच्या खुणा दिसल्या. त्या पहात ते

कांहीं अंतर चालून गेले तेव्हां त्यांना समोर एक गुहा दिसली. या गुहेंतच राक्षस रहात असावेत असा विचार त्यांच्या मनांत आला. ते आंत शिरायच्या विचारांतच होते, पण समोर एक राक्षस एक दगडी गदा हातांत घेऊन धांवत बाहेर येत असलेला त्यांना दिसला. त्यानें गोवर्धनाचार्यांना त्या गदेनें ठार करण्यासाठीं गदाप्रहार केला. परंतु चपळाईनें ते निसटून गेले. त्याच वेळीं विजयकेतूनें राक्षसाच्या पोटांत भाला भोसकण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याच वेळीं एक राक्षसीण गुहेंतून

बाहेर आलीं व त्याला पाठीमागून धरून गुहेंत पळूं लागली.

गोवर्धनाचार्यांना ती गोष्ट कळली. राक्षसानें ज्या गदेचा प्रहार केला होता ती गदा वार चुकल्यामुळें खालीं जमिनीवर पडली होती. राक्षस ती उचलण्यासाठीं खालीं वांकला होता. ती संधी साधून त्यांनीं तलवारीचा एक वार करून राक्षसाचा शिरच्छेद केला आणि राक्षसिणीच्या मागें धांवत गेले आणि तिच्या खांद्यावर वार केला. तो वार मर्मी पडला होता, म्हणून राक्षसीण जी जमिनीवर पडली ती पुन्हां उठली नाहीं.

[illegible] दोघां राक्षसांचा वध केला. गुरु-शिष्य राजधानींत परत आले. तेव्हां नागरिकांनीं दोघांच्या शौर्याची स्तुति केली. त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं वीरकेतु वारला व विजयकेतु राजा झाला. त्यानें आपल्या वडिलांच्या सर्व स्नेही मंडळींच्या मदतीनें राज्यांत सुखशांति नांदावी म्हणून त्यांच्या सल्ल्यानें राज्यकारभार चालविला.

आपल्या पुतण्याला इतकी प्रसिद्धी मिळालेली पाहून शूरमागध देशाचा राजा शतकेतु याला हेवा वाटूं लागला. त्यानें विजयकेतूकडे एक दूत पाठविला. त्यानें विजयकेतूला शतकेतूचा निरोप सांगितला. निरोप असा होता—"तूं आमचा मांडलिक राजा आहेस. परंतु तूं किंवा तुझा बाप दोघांनीं आम्हांला दर वर्षी मिळणारी खंडणी कित्येक वर्षें दिली नाहीं. तरी खंडणी वेळेवर पोंचती न केल्यास योग्य कारवाई करणें अपरिहार्य होईल."

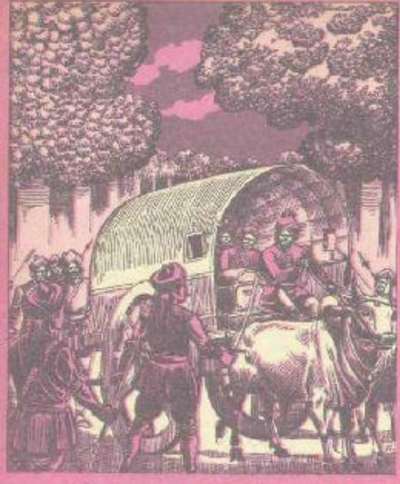
"आम्ही कोणाचे मांडलिक नाहीं. आम्ही स्वतंत्र आहों. खंडणी वसूल करावयाची असेल तर आमच्या काकांना जाऊन सांग कीं स्वतः येऊन ती वसूल करून घेऊन जावें." विजयकेतूनें त्याच दूताच्या हातीं उत्तर पाठविलें.

तें उत्तर बरोबर होतें व त्याबद्दल मंत्र्यांनीं आपल्या राजाचें अभिनंदन केलें. पण त्याचबरोबर त्यांना एक शंका वाटत होती. समजा, शतकेतु आपलें असंख्य सैन्य घेऊन चालून आला तर त्याच्याशीं युद्ध कसें काय करावयाचें? म्हणून विजयकेतूनें एक युक्ति योजून ठेवली.

शतकेतु आपली असंख्य सेना घेऊन विजयकेतूच्या राज्यावर चालून आला. वाटेंत एका जागीं विश्रांतीसाठीं त्याच्या

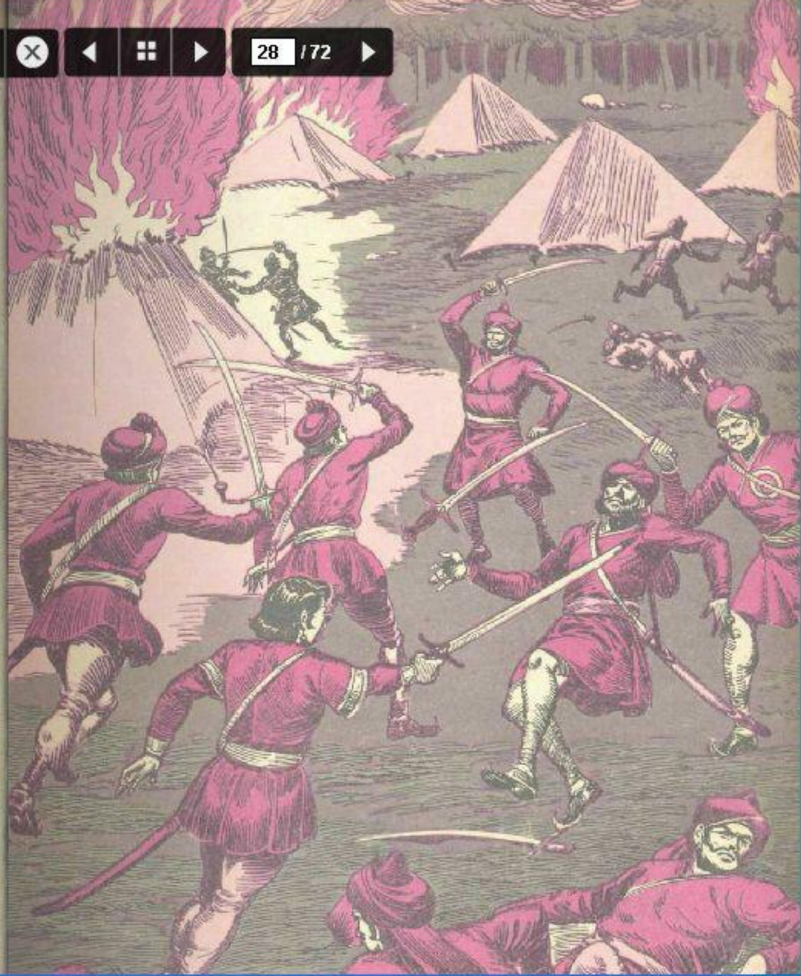
सैन्यानें पडाव टाकला. विजयकेतूच्या निवडक शंभर घोडेस्वारांनीं मध्यरात्रीच्या सुमारास त्याच्यावर अचानक छापा मारला, आणि शतकेतूच्या सैन्याची धुळदाण उडवून दिली. अशा तऱ्हेनें तें युद्ध मध्येंच थांबलें.

या प्रयत्नांत विजयकेतूला अलोट धन व शस्त्रास्त्रें मिळालीं. त्यानें तें सर्व आपल्या राजधानींत नेऊन सुरक्षित ठेवलें. परंतु शतकेतूच्या अनुयायांनीं सैन्याची जमवाजमव करून विजयकेतूनें नेलेलें धन व शस्त्रास्त्रें पुन्हां सोडवून आणलीं.

अशा तऱ्हेनें विजयकेतूची ती युक्ति अयशस्वी ठरली. आपल्या चुलत्याला फक्त युक्तीनें व गनिमी काव्यानें जिंकणें अशक्य आहे हें त्याला चांगलें कळून आलें. कारण त्याच्या वडिलांचे ते पांच स्नेही व त्याचे स्वत:चे गुरू गोवर्धनाचार्य शत्रूच्या हातीं कैद झाले होते.

समोरासमोरच्या युद्धांत आपल्या चुलत्याला जिंकणें अशक्य आहे, हें त्याला कळलेंच होतें. युद्ध करून रणांगणावर मरण आलें तरी तो त्याला तयार होता. परंतु आपल्या शूरवीर गुरुवर्यांचा अमानुषपणें वध व्हावा हें त्याला पसंत नव्हतें. त्यापेक्षां अपमान सहन करून रानोमाळ हिंडत रहावें लागलें तरी चालेल असें त्याला वाटलें. त्यानें आपल्या चुलत्याकडे संधी करण्यासाठीं दूत पाठविला. दूत शतकेतूच्या दरबारीं गेला व म्हणाला—"महाराज! आपण अश्वकर्ण देशाच्या प्रौढ वीरांना सोडून दिलेंत तर आमचे महाराज आपलें राज्य आपल्या स्वाधीन करून परदेशी जावयास तयार आहेत."

शतकेतु तशी संधी करून घेण्यास कबूल झाला. विजयकेतु व त्याचे गुरुवर्य

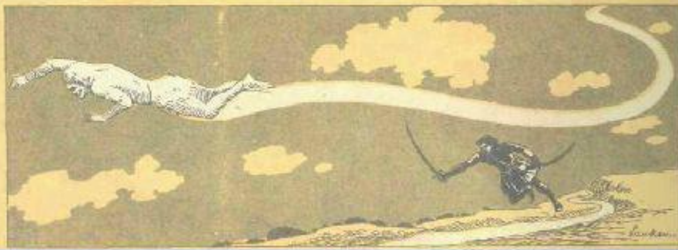
आणि इतर मंत्री पुन्हां भेटले. आपल्या राजाबरोबर वनवास घेण्यास ते तयार झाले. परंतु त्यांना जास्त दिवस वनवास भोगावा लागला नाहीं. कारण पुढें कांहीं दिवसांनीं शतकेतु मरण पावला व त्याला कोणी वारस नसल्यामुळें विजयकेतूच शूरमागध देशाचा राजा झाला.

येथवर गोष्ट सांगून वेताळानें विचारलें– "राजा! आपल्याला कोणी मूल नाहीं व आपल्या राज्याचा वारसा हक्क विजयकेतूकडेच पोंचत आहे ही गोष्ट शतकेतूला माहीत असून देखील त्यानें अश्वकर्ण देशावर स्वारी कां केली? कशाला दूत पाठविला व कशाला खंडणी वसूल करण्याचा दुराग्रह केला? उत्तर माहीत असून तूं दिलें नाहींस तर त्याचा परिणाम तुला माहीतच आहे, तुझ्या डोक्याचीं शंभर शकलें होऊन तुझ्याच पायांवर लोळूं लागतील.

विक्रमार्क म्हणाला–"राज्य करावयाचेंच झालें तर तें निर्विघ्न करणें व तें नित्य वाढवीत राहणें प्रत्येक राजाचें कर्तव्य आहे. लोकेषणेला नाजूक नात्याची पर्वा करण्याची गरज नसते. आपल्या मागून कोण राजा होईल याची काळजी कीर्तीच्या भुकेसमोर मनांत उद्भवतच नाहीं. राजमदानें उन्मत्त झालेला राजा स्वतःचा मुलगा जरी आडवा आला तरी त्याचा कांटा दूर करायला मागें पुढें पहात नाहीं. म्हणून शतकेतूच्या वागणुकींत मला गैर कांहींच दिसलें नाहीं."

अशा तऱ्हेनें राजाचें मौनभंग होतांच वेताळ प्रेताबरोबर अदृश्य झाला व पुन्हां झाडाच्या फांदीला जाऊन लोंबकळूं लागला.

(कल्पित)

पुरें कर पुराण

विजयनगर साम्राज्याचा अधिपति श्री कृष्णदेवराय याच्या दरबारीं अष्टदिग्गज कवि होते. त्यांत तेनाली रामलिंग नांवाचा एक विद्वान कवि होता. तो हजर जबाबी पण तसाच होता.

एकदां कृष्णदेवरायानें रामलिंग कवीला एका राजकीय कार्यासाठीं दिल्लीच्या बादशाहकडे पाठविलें. सुभद्र नामक एका मित्राबरोबर रामलिंग कवि दिल्लीला निघाला. वाटेंत एकदां ते सायंकाळीं भर्गदुर्ग नांवाच्या गांवीं येऊन पोंचले.

एका ब्राम्हणाच्या घरीं ते उतरले. बोलत असतां त्या गांवच्या जमीनदाराच्या विचित्र गोष्टी त्यांच्या ऐकीवांत आल्या.

त्या जमीनदाराचें नांव दुष्टवर्मा असें होतें. तो जमीनदार त्या गांवच्या ब्राम्हणांना आपल्या घरीं पुराण सांगायला पाळीपाळीनें बोलवी. कोणी पुराण वाचून त्याचा अर्थ सांगितला कीं तो म्हणे–"अहो पुराणिकबुवा! तुम्ही सर्वांना माहीत असलेलाच अर्थ सांगतां आहां! कांहीं विशेष गूढार्थ असेल तो सांगा!" कोणी गूढार्थ सांगितला तर तो सांगे–"म्हणजे तुम्हांला कांहींच कळलें नाहीं म्हणावयाचें!" त्याच्या घरीं पुराण सांगायला कोणी येत नाहीं म्हणून उत्तर दिलें तर तो त्यांना निरनिराळ्या प्रकारें त्रास देऊन भंडावून सोडी.

दुष्टवर्माच्या या दुष्टपणाचें वर्णन ऐकून रामलिंग कवीनें त्याची खोड मोडण्याचें मनाशीं ठरविलें. त्यानें व त्याचा मित्र सुभद्र दोघे दुसऱ्या दिवशीं सरळ दुष्टवर्माच्या घरीं गेले.

रामलिंग कवीला पाहून दुष्टवर्मानें विचारलें–"कोण रे बुवा तूं?"

"आम्ही दोघे काशीहून आलों आहों. अद्भुत पुराणिक म्हणतात आम्हांला!" रामलिंग कवी म्हणाला.

"मला ओळखलेलें दिसत नाहीं तुम्हीं, नाहीं तर अद्भुत पुराणिक म्हणून गर्वानें आपली ओळख सांगितली नसतीत." दुष्टवर्मा म्हणाला.

"आपली कीर्ति काशीला ऐकली आम्ही. पुराण ऐकून आपण पुराणिकाचा यथोचित सत्कार करतां हें कळलें म्हणूनच तर आलों आहों मोठी अशा धरून! एकशें दहा पद्धतीनें पुराण प्रवचनाचा अभ्यास केला आहे आम्हीं. जुन्या प्राचीन कथा सांगतांना ऐकणाराला त्या काल परवां घडलेल्या भासतील अशा तऱ्हेनें आम्हांला सांगतां येतात. महाभारतांत रामायण व रामायणांत महाभारत बसविण्याची कला अवगत आहे आम्हांला. याहून जास्त स्वतःचा परिचय आतां आम्हीं काय देणार?"

रामलिंग कवीच्या त्या वल्गना ऐकूनच दुष्टवर्मा गार झाला व त्यानें त्याचें पुराण ऐकण्याची व्यवस्था त्याच दिवशीं केली. रामलिंग ज्या गृहस्थाच्या घरीं उतरला होता त्याच्याकडे आला. पूर्वी ठरल्याप्रमाणें त्या गृहस्थाकडे जमलेल्या ब्राह्मणांना जें कांहीं सांगावयाचें होतें तें सांगून त्या दिवशीं संध्याकाळीं मित्रालाबरोबर घेऊन निघाला. ब्राह्मण त्याच्या मागोमाग एक एक काठी घेऊन निघाले. सर्व दुष्टवर्माच्या घरीं येऊन पोंचले. तेथें दुष्टवर्मा गांवच्या इतर ब्राह्मणांसह प्रथमच हजर झाला होता. रामलिंग कवी व त्याचा मित्र सुभद्र याच्यासाठीं निराळें आसन ठेवण्यांत आलें होतें त्यांवर दोघे बसले.

दुष्टवर्मानें महाभारताच्या युद्धाचें पुराण सुरू करायला सांगितलें. सुभद्र महाभारतांतला एक प्रसंग घेऊन एक श्लोक म्हणूं लागला. संस्कृत भाषेंत एका शब्दाचे अनेक अर्थ असतात. रामलिंग कवीनें श्लोकाचा अर्थ सांगितला कीं रावणानें पांडवांची मदत मागितली आणि युद्धांत कर्णानें रावणाचा पराभव केला. वायुसुत हनुमानानें सुशर्मा याचा वध केला. गुरु द्रोणाचार्य पुत्र शोकानें शस्त्र खालीं ठेवून बसले असतां धृष्टद्युम्नानें त्यांचे केस धरून छाटून टाकले. रामलिंग कवीनें त्या प्रसंगाचा अर्थ निराळाच लावला. गुरु शब्दाचा अर्थ गुरु द्रोणाचार्य न लावतां बृहस्पति लावून बृहस्पतीचे केस धरून धृष्टद्युम्नानें ते छाटून टाकले असा अर्थ लावला. हरि शब्दाचा अर्थ वानर असादेखील आहे. म्हणून कंसाचा वध करण्यासाठीं हरिनें पुढें पाऊल टाकलें याचा अर्थ रामलिंग कवीनें सुग्रीवानें कंस वध केला असा लावला.

दुष्टवर्मा तें पुराण ऐकून थक्क झाला. म्हणाला—"हें काय पुराण झालें? पिंपळाच्या झाडाला असे आंबे लागतात का कधीं कोठें?"

"रामायणांत महाभारत व महाभारतांत रामायण आहे व दोन्ही मध्यें भागवत आहे. हें मी सुरवातीलाच सांगितलें होतें."

"पण पुराणांतल्या गोष्टी काल परवां घडल्यासारख्या तुला सांगतां येतात असें देखील म्हणाला होतास तूं! तें कसें तें दाखव व त्यानंतर पुरें कर तुझें पुराण!"

"आपली आज्ञा शिरसावंद्य आहे!" असें सांगून रामलिंग पुढें म्हणाला—"कर्णानें रावणाला अशी....," असें म्हणत त्यानें दुष्टवर्मालाच लाथ मारली. धृष्टद्युम्नानें बृहस्पतीचे केस धरून असे छाटले" असें म्हणत त्यानें तलवार घेऊन दुष्टवर्माचें केस

छाटले. "मारुतीनें सुशर्माचें घर असें...." सांगत त्यानें दुष्टवर्माच्या घराला आग लावली.

दुष्टवर्मा रामलिंग कवीला मारण्यासाठीं धांवला. पण ब्राह्मणांनीं पूर्वी ठरल्याप्रमाणें आपापल्या काठ्यांनीं दुष्टवर्मालाच चोपून काढलें व रामलिंगचें रक्षण केलें. दुष्टवर्मानें पंचांसमोर गाऱ्हाणें नेलें व रामलिंग कवीनें दुष्टपणानें त्याचे घर कसें जाळलें व कसे त्याचे केस कापून त्याला लाथ मारली हें सांगून त्याला शिक्षा करायला सांगितलें.

ग्रामपंचांनीं रामलिंगाला तसें करण्याचें कारण विचारलें तेव्हां रामलिंग म्हणाला– "मी दुष्टवर्माच्या आज्ञेप्रमाणेंच सर्व केलें आहे. पाहिजेतर हजर असलेल्या ब्राह्मणांना विचारून पहा!"

"चोर आणि वर शिरजोर! माझे केस कापून व माझ्या घराला आग लावून वर हें बोलतो आहेस होय?" असें म्हणत दुष्टवर्मा रामलिंगाला मारायला धांवला तेव्हां रामलिंग म्हणाला–"खबरदार! मी पुराण चुकीचें सांगितलें आहे असें कोणी म्हणेल तर मी त्याचें डोकें उडवीन! मला तुम्ही ओळखलें नाहीं वाटतें? मी विजयनगरच्या चक्रवर्तीचा दूत आहें व दिल्लीच्या बादशाह-कडे राजाचा निरोप घेऊन जात आहें." रामलिंगानें सर्वांना ऐकूं जाईल इतक्या मोठ्या आवाजांत सर्व सांगितलें.

त्याचें अधिकार पत्र वाचून सर्व थक्क झाले. शेरास सव्वाशेर भेटलेला पाहून सर्वांस आनंदच झाला. सर्वांनीं मिळून राजाच्या विचक्षण प्रतिनिधीला आदरपूर्वक निरोप दिला.

अप्सरेचा वंश

मनुष्य सुरवातीला फार कुरूप होता असें सांगतात. पण पुढें मनुष्य जातींत देखील सुंदर लोक जन्माला आले. त्याला कारण एक अप्सरा आहे. ती गोष्ट अशी.

देवलोकांत सुभ्रम नांवाची एक अप्सरा रहात असे. एखाद्या देवाशीं लग्न करून घेऊन तिला सुखी होतां आलें असतें. पण तिला भूलोकीं वास करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. तिला तिच्या मैत्रिणींनीं समजावून सांगितलें कीं मर्त्यलोकांत स्वर्गलाभ व्हावा म्हणून लोक दानधर्म करतात व तुला हें काय सुचलें आहे? पण तिला तें पटलें नाहीं. इंद्रानें तिला बोलावून पुष्कळ समजावून सांगितलें. म्हणाला–"हें पहा भूलोकीं तुझी जाण्याची इच्छा आहे, जा. पण एक गोष्ट लक्षांत ठेव. तूं तेथल्या एकाहि वस्तूला हात लावलास तर तूं दगड होऊन जाशील. एवढें लक्षांत ठेव."

इंद्रानें एवढें सांगितल्यावर तिनें विचार केला कीं इंद्रानें मला सावध केलें आहे. भूलोकीं जाण्यास नकार दिलेला नाहीं. सहजीं इंद्राची परवानगी मिळेल असें तिला स्वप्नांत देखील वाटलें नव्हतें. म्हणून तिला आनंद झाला व ती आपल्या मैत्रिणींचा व इंद्राचा निरोप घेऊन भूलोकीं प्रस्थान करण्यास तयार झाली.

ती आपल्या एका मैत्रिणीला बरोबर घेऊन आली. आकाशांत विचरण करीत जमिनीकडे चकित होऊन ती पहात राहाली.

ती अगदीं जमिनीजवळ आकाशांतच बराच वेळ घिरट्या घालीत असतां तिला एक मनुष्य एका चाफ्याच्या झाडावर चढून

श्री. शामराव पाटील

फुलें तोडीत असलेला दिसला. त्या दोघींना पाहून त्याला आश्चर्य वाटलें. आकाशांत उडत त्या थोड्या जवळ आलेल्या पाहून त्यानें कांहीं फुलें त्यांच्यावर फेंकलीं. त्यांतलें एक फूल सुभ्रमला लागलें व ती दगड होऊन खालीं जमिनीवर आदळली.

तिच्या मैत्रिणीनें आपल्या अंगाला एकाहि फुलाचा स्पर्श होऊं दिला नाहीं. ती परत इंद्राकडे गेली व सुभ्रम कशी दगड होऊन खालीं पडली हें वर्णन करून सांगितलें.

इंद्र तें सर्व ऐकून म्हणाला–"तेथून तो दगड कोणी बाजूला सारला तर तिला स्वतःचें रूप पुन्हां मिळेल. तिनें मर्त्य-लोकांत कोणाशीं लग्न करून घेतलें व तिला मुलें बाळें झालीं तर मी तिला पुन्हां स्वर्गांत बोलावून घेईन."

"देवेंद्रा! रानांत पडलेला दगड उचलून नेण्याची गोष्ट कोणाला सुचेल? माझ्या मैत्रिणीला त्या स्थितींत किती दिवस कंठावे लागतील कोण जाणें?" सुभ्रमची मैत्रीण म्हणाली.

"त्याकरितां सुद्धां कांहीं उपाय करावा लागेल व मी तो करीन." इंद्र म्हणाला.

तिकडे मर्त्य लोकांतल्या त्या माणसाला दोघी अप्सरा अदृश्य झालेल्या दिसल्या. बराच वेळ तो त्या पुन्हां दिसतील म्हणून वाट पहात राहाला. शेवटीं आपलें काम संपवून झाडावरून तो खालीं उतरला व घरीं जाऊं लागला तेव्हां त्याला एक काळा दगड पडलेला दिसला. तो आला तेव्हां तो दगड तेथें त्याला दिसला नव्हता. आतां कोठून आला असा एक विचार त्याच्या मनांत आला व त्यानें पाय लावला. पण आश्चर्य असें कीं पाय लागतांच त्या दगडावर चार मोती लकाकत असलेले त्याला दिसले. त्यानें ते मोती उचलून घेतले. त्यानें पुन्हां एकदां त्या दगडला पाय लावला. पण या खेपेस त्या दगडांतून कांहीं निघालें नाहीं.

त्यानें आपल्या गांवीं जाऊन गांव-कऱ्यांना तें विचित्र वृत्त वर्णन करून सांगितलें. पण कोणाला तें खरेंच वाटेना. आकाशांत बायका उडत असलेल्या दिसल्या म्हणे, आणि दगडांतून मोती निघाले, म्हणे, परंतु कांहीं लोकांना कुतूहल वाटून ते तो दगड पहायला निघाले. प्रत्येकानें त्या दगडाला पाय लावला व प्रत्येकाला एकेकदां चार मोती मिळाले.

प्रत्येकाला चार मोती मिळाले होते म्हणून ती गोष्ट लपविण्याचें कारण राहालें नाहीं. गांवभर ती गोष्ट पसरली व जवळ-पासच्या गांवीं पण पसरली. लोक तेथें तीर्थ स्नानाला जमतात तसे येऊं लागले व मोती घेऊन परत जाऊं लागले.

त्या दगडाजवळ रात्रंदिवस गर्दी राही. मोती मिळावा म्हणून लोकांची मारामारी पण होऊं लागली. अधिकाऱ्यांनीं शांतता व सुव्यवस्था रहावी म्हणून रांगेनें लोकांना उभें केलें. राजाला देखील ही गोष्ट कळली.

राजानें आज्ञा काढली कीं मोती मिळविणा-रांनीं त्यांतले दोन मोती कर म्हणून खजिन्यांत जमा करावेत. दूरदूरचा प्रवास करून लोक येऊं लागले. त्यांच्या उतरण्या-साठीं जागोजागीं धर्मशाळा बांधण्यांत आल्या.

शेजारच्या राजेरजवाड्यांकडे देखील ही बातमी पोंचली व तो दगड म्हणजे चिंता-मणि किंवा कल्पवृक्षासारखा वाटला सर्वांना. नवीन जन्माला आलेले लोक सुद्धां दगडाला पाय लावून मोती जमा करूं लागले. राजाचा खजिना भरूं लागला. म्हणून शेजारच्या

राजांना त्या राजाचा हेवा वाटूं लागला. त्यांनीं त्याच्या राज्यावर स्वारी करण्याचें ठरविलें. तें कळल्यावर राजानें तो दगड उचलून आणून आपल्या किल्ल्यांत ठेवून देण्यास सैन्य पाठविलें. सैनिकांनीं मोठ्या कष्टानें तो दगड एका जागेवरून दुसऱ्या जागेवर हलवून पाहिला, आणि आश्चर्य म्हणजे तो दगड अदृश्य झाला. व त्याच्या जागीं एक सुंदर स्त्री उभी असलेली त्यांना दिसली. त्यांना आश्चर्य वाटलें, कांहीं जणांना भीति पण वाटली.

"कोण तूं? या दगडाचें रूप घेऊन तूं येथें कशाला पडून होतीस इतके दिवस? कोठली राहणारी तूं? तुझ्या पतीचें नांव काय?" त्यांनीं प्रश्नांचा भडिमार केला.

"मला देश नाहीं. पति नाहीं. मी स्वतःच्या हट्टामुळें व चुकीमुळें दगड होऊन गेलें होतें. आतां तुमच्या कृपेनें मला माझें पूर्वरूप मिळालें आहे. कोणी माझ्याशीं लग्न करून घेण्यास तयार असेल तर मी त्याची पत्नी व्हायला तयार आहें." सुभ्रम म्हणाली.

त्या सैनिकांपैकीं फक्त एकच सैनिक साहस करून म्हणाला—"माझें लग्न अद्याप झालेलें नाहीं. मी तयार आहें तुझ्याशीं लग्न करून घ्यायला."

त्या दोघांचें लग्न झालें. संभ्रमला एक जुळें झालें, एक मुलगी व एक मुलगा आणि नंतर ती परत इंद्रलोकीं निघून गेली.

तोंपर्यंत मनुष्याला हल्लीचें रूप नव्हतें. परंतु सुभ्रमच्या दोघां मुलांना देवांसारखें सुंदर रूप होतें. आज सुंदर स्त्री-पुरुष मनुष्य जातीत दिसतात, म्हणे, ते त्यांचेच वंशज होत.

स्फटिकाच्या डोंगरावर राजकुमारी

उत्तान देशाचा राजा स्वाभिमानी व पराक्रमी होता. युद्ध नसलें म्हणजे तो शिकारीला जाई. तो भयंकर व क्रूर अशा जनावरांची शिकारच करीत असे. इतर शिकाऱ्यांसारखा लहान गरीब प्राण्यांची शिकार त्याला आवडत नसे.

एकदां तो शिकारीला गेला असतां त्याला एक देखील क्रूर जनावर दिसलें नाहीं. काळोख पडल्यावर तो घरीं परत निघाला असतां त्याला झुडपाआड कांहीं तरी हलल्याचा भास झाला. राजानें त्याचा पाठलाग केला. तें जनावर नसून तो एक खुजा रानटी जातीचा मनुष्य होता. त्याचे केस पिंजारलेले होते व दाढी लांब होती.

त्या रानटी माणसाला धरून राजा आपल्या घरीं घेऊन गेला. त्याच्यासाठीं राजानें एक खोली बनविली. त्या खोलीला खिडक्या नव्हता. खालीं जमिनीजवळ अन्न व पाणी पोंचवण्यापुरेसें एक भोंक ठेवलें होतें. त्यानें खोलीला बाहेरून कुलुप लावलें व किल्ली अंतःपुरांत ठेवली. राजानें असें जाहीर केलें कीं रानटी माणसाला जो पळून जायला मदत करील त्याचा शिरच्छेद करण्यांत येईल.

कांहीं दिवसांनीं उत्तान देशाच्या शेजारच्या राज्यावर शत्रूनें स्वारी केली. त्या देशाच्या राजानें उत्तान देशाच्या राजाकडे मदत मागितली. राजा मदतीला गेला व त्यानें जातेवेळीं त्या रानटी माणसाला कोंडून ज्या खोलींत ठेवलें होतें त्या खोलीची किल्ली आपल्या राणीजवळ ठेवून दिली. राणी ती किल्ली सतत

आपल्या कनवटीला किंवा पदराला बांधून ठेवीत असे.

उचान देशाच्या राजाला एकच एक मुलगा होता. त्याचें नांव प्रमद्वर असें होतें. राजाचें त्याच्यावर फार प्रेम होतें. मुलगा चेंडू घेऊन खेळत खेळत रानटी माणसाच्या खोलीकडे गेला. चुकून त्याचा चेंडू नेमका भोकांतून आंत खोलींत गेला व आश्चर्य म्हणजे पुन्हां बाहेर तो तसाच परत आला. मुलाला गंमत वाटली. त्यानें पुन्हां चेंडू आंत टाकला व चेंडू पुन्हां बाहेर आला. असें दोनतीनदां झालें. त्यानें पुन्हां चेंडू आंत टाकला. या खेपेस चेंडू बाहेर आला नाहीं. प्रमद्वरनें भोंकाजवळ जाऊन आंत पाहिलें. रानटी माणसाच्या हातांत चेंडू होता. तो त्याला म्हणाला—"माझा चेंडू आहे. परत दे मला!"

"मला या खोलींतून सोडवलेंस तर मी देईन." रानटी मनुष्य म्हणाला.

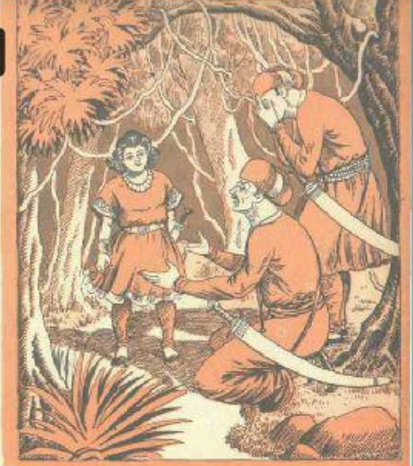
मुलानें आपल्या आईच्या पदराला बांधलेली किल्ली तिच्या नकळत काढून घेतली व कुलूप काढून खोलीचें दार उघडलें. रानटी मनुष्य बाहेर आला. त्यानें राजकुमाराला त्याचा चेंडू देऊन टाकला. राजकुमारानें पुन्हां किल्ली नेऊन आईच्या पदराला बांधून ठेवली. राजधानीभर रानटी खुजा पळून गेल्याची वार्ता पसरली. पण तो कसा पळून गेला हें कोणाला कळलें नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं राजा परत आला. त्यानें आपल्या शेजारच्या राजाला जय मिळवून दिला होता. रानटी खुजा मनुष्य नाहींसा झाल्याचें त्याला कळलें. राजाला मनस्वी राग आला व त्यानें चवकशी सुरू केली. वडिलांना राग आला होता तरी प्रमद्वरनें खरें खरें तें सर्व सांगून टाकलें.

राजा धर्मसंकटांत पडला कीं आपणच जाहीर केलें होतें व आतां जाहीर केल्याप्रमाणें आपल्या हातानें स्वतःच्या एकुलत्या एका मुलाला मृत्यूच्या मुखांत लोटावा लागणार. तरी स्वतःच्या स्वाभिमाना खातर त्यानें दोघां सैनिकांना हुकूम दिला कीं राजकुमाराला रानांत घेऊन जाऊन त्याचा शिरच्छेद करावा व त्याचें हृदय काढून आणून हजर करावें. राजाज्ञा ऐकून राजधानीभर हाहाकार उडून गेला.

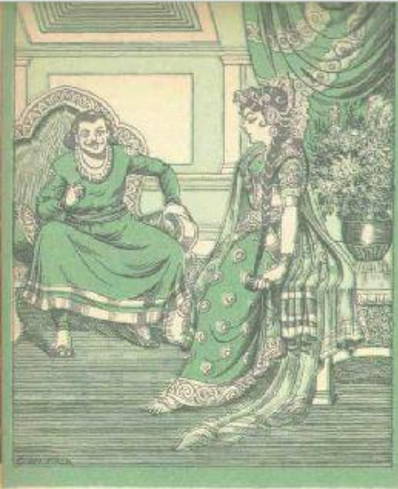
सैनिक राजकुमाराला घेऊन रानांत गेले. परंतु त्या लहान मुलाचा वध करण्यास त्यांचा हात धजेना. ते प्रमद्वरला दूर रानांत घेऊन गेले व म्हणाले—"राजकुमार तुमचा वध करण्यास आम्ही तयार नाहीं. तुम्ही दुसऱ्या राज्यांत जाऊन रहावें. या राज्यांत तुम्ही कधीं आलांत व दिसलांत तर आमचा शिरच्छेद झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. ईश्वर तुमचें रक्षण करो!"

प्रमद्वर रानांत दूर निघून गेला. सैनिकांनीं एक डुकर ठार करून त्याचें हृदय काढून नेऊन राजाला दाखविलें.

रानांत बराच वेळ चालत राहाल्यावर प्रमद्वराला दुरून एका किल्ल्याचा तट दिसला. तो त्या किल्ल्याकडे निघाला. वाटेंत त्याला एक धनगर भेटला. त्याचे कपडे त्यानें मागून घेतले व स्वतःचे त्याला दिले. धनगराचे कपडे घालून तो किल्ल्यांत गेला. तो राजाला म्हणाला—"महाराज मला आपल्या पदरीं कांहीं तरी काम द्यावें. आपण जें काम द्याल ते मी करीन. राजानें त्याला बकऱ्या व मेंढरें चरायला घेऊन जाण्याचें काम दिलें.

त्या राजाचें नांव शशिवर्ण असें होतें. त्याला शशिकला नांवाची एक रूपवती मुलगी होती. किल्ल्यांत ती सर्वांची लाडकी

होती. प्रमद्वरला देखील तिला पाहून फार आनंद झाला.

दहा बारा वर्षे लोटलीं. शशिकला लहानाची मोठी झाली. तिच्या सौंदर्याची कीर्ति जगभर पसरली. दूर दूर देशाचे राजकुमार तिच्याशीं विवाह करण्याच्या हेतूनें येऊं लागले. परंतु तिला त्यांपैकीं एकदेखील पसंत पडला नाहीं.

शशिवर्ण आपल्या मुलीला म्हणाला—"मुली! तुला मागणी घालायला शंभरावर तरुण राजकुमार आले. त्यांपैकीं कित्येक उच्च कुळांत जन्मले आहेत व मोठ्या साम्राज्याचे वारस पण आहेत. त्यांच्यापैकीं तूं वाटेल त्याला निवड. म्हणजे सर्वांचीं तोंडें बंद होतील. परंतु तूं एकाला देखील निवडलें नाहींस तर सर्व मिळून हें आपलें राज्य धुळीला मिळवितील. तूं तरी निवड कर, नाहींतर मला तरी एकाची निवड करूं दे. पण मग त्याच्याशीं तूं विवाह केला नाहींस तर मात्र मला तें खपणार नाहीं.

तें ऐकून शशिकला म्हणाली—"बाबा! मी स्वयंवराला तयार आहें असें जाहीर करा. जो कोणी माझी एक अट पुरी करून दाखवील त्याच्याशीं मी लग्न करीन. आपल्या राजवाड्यालगतच्या स्फटिकाच्या डोंगरावर मी एक फळ घेऊन बसेन. जो कोणी घोड्यावर बसून येऊन माझ्या हातांतलें फळ घेईल मी त्याच्याशीं लग्न करीन."

राजाला देखील ती अट पसंत पडली. त्यानें सर्व राजकुमारांना मुलीनें सांगितलेली अट कळविली.

एका सुमुहूर्तावर ती अट पुरी करण्याची पैज ठरली. शशिकलेला त्या डोंगराच्या शिखरावर एक सिंहासन ठेवून त्यावर बसविण्यांत आलें. राजकुमार उत्तमोत्तम

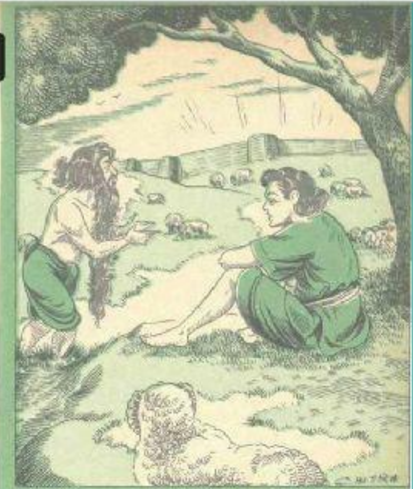
वस्त्रें धारण करून त्या डोंगराच्या पायथ्याशीं आपापल्या घोड्यावर बसून हजर झाले. प्रत्येकानें आपला घोडा त्या स्फटिकाच्या डोंगरावर सोडला व सर्व घोडे चार पावलें देखील चढूं शकले नाहींत. कित्येकांचे हात पाय मोडले, कांहींची कंबर मोडली तर कांहींचें डोकें फुटलें.

किल्ल्याबाहेर प्रमद्वर मेंढरें चरायला घेऊन गेला होता. त्याला ओरडा ऐकूं आला. आतां तो लहान मुलगा नव्हता. शशिकलेशीं लग्न करण्याची इच्छा इतरांप्रमाणें त्याच्या मनांत सुद्धां होतीच.

मी राजकुमार आहें व इतर राजकुमारांबरोबर मी ही पैज लावायला हरकत नव्हती. परंतु या धनगराच्या वेषांत मला कोण राजकुमार मानणार? प्रमद्वर मनांत विचार करीत होता.

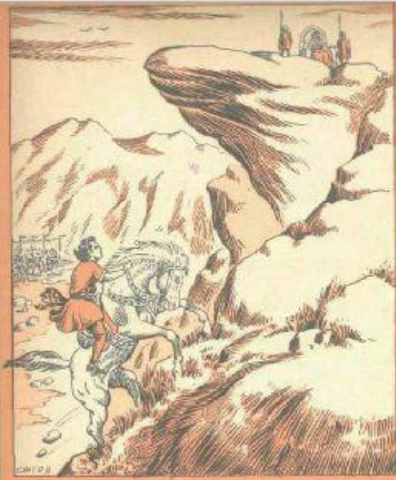
तो या विचारांत एका जागीं उभा असतां तो रानटी खुजा मनुष्य त्याचा शोध काढीत तेथें आला. त्यानें प्रमद्वरला विचारलें—"काय रे असा खिन्न उदास कां बसला आहेस?"

"मला आज खरोखर तुझीच आठवण सारखी होत होती. मी त्या राजकुमारीच्या

स्वयंवराला हजर राहूं शकत नाहीं, बघ!" प्रमद्वर म्हणाला.

"कोण म्हणतें कीं शक्य नाहीं? चल माझ्या बरोबर! मी तुला राजकुमाराला साजेल असा पोशाख व एक उत्तम घोडा देववितों." असें सांगून तो खुजा प्रमद्वरला रानांतल्या एका डोंगरावर बोलावून घेऊन गेला. तेथें एका गुहेंत त्यानें राजाला शोभतील अशीं वस्त्रें व उत्तमोत्तम घोडे त्याला दाखविले व म्हणाला—"यांतलीं वाटेल ती वस्तु तूं उचलून घे व वाटेल तो घोडा घेऊन जा."

प्रमद्वर त्याच्या आवडीचा पोशाख करून एका उत्तम घोड्यावर बसून किल्ल्यांत गेला. तो स्फटिकाच्या डोंगरांच्या पायथ्याजवळ पोंचला. तोंपर्यंत कित्येक राजकुमार दहा-दहा वेळ प्रयत्न करून दमून भागून एका बाजूला हताश होऊन बसले होते. त्यांनीं प्रमद्वरला येतांना पाहिलें तेव्हां त्यांना आश्चर्य वाटलें.

प्रमद्वरनें शशिवर्ण राजाला नमस्कार केला व घोड्याला टांच मारून स्फटिकाच्या डोंगरावर चढायला घोड्याला खूण केली. त्याचा घोडा बाणासारखा त्या डोंगराच्या टोंकाला जाऊन पोंचला. घोड्यावरून खालीं उतरतांच राजकुमारीनें पुढें जाऊन त्याला तें फळ दिलें. तो तें फळ घेऊन तसाच खालीं डोंगरावरून आला व सरळ किल्ल्याबाहेर निघून गेला. डोंगराच्या पायथ्याशीं जमा असलेले लोक त्याच्या अभिनंदनार्थ आनंदानें टाळ्या वाजवूं लागले. राजानें जाहीर केलें कीं माझ्या मुलीनें ठेवलेली स्वयंवराची अट एका राजकुमारानें पुरी केली आहे व त्याच्याशींच मुलीचें लग्न होईल. शशिकलेनें पण त्या राज-कुमाराविषयीं आपली पसंती दर्शविली.

आतां लग्न होण्याचेंच काय तें उरलें होतें. परंतु स्वयंवराची अट पुरी करून दाखविणाऱ्या राजकुमारानें राजाला आपलें कुळ, गोत्र वगैरे कळविलें नव्हतें. राजानें त्याच्याविषयीं चवकशी सुरू केली. परंतु राजाला त्याच्याविषयीं माहिती देणारा एक जण देखील भेटला नाहीं. प्रमद्वरनें त्या खुजाच्या गुहेंत जाऊन राजकुमाराचीं वस्त्रें परत जागच्या जागीं ठेवून दिलीं व आपलीं धनगराचीं वस्त्रें धारण करून सायंकाळच्या सुमारास मेंढरें चरत होतीं तेथें येऊन पोंचला. राजकुमारीच्या स्वयं-वराची अट जिंकणारा एक धनगर असेल असें कोणाला वाटलें देखील नाहीं. प्रमद्वरनें स्वतः कोणाला सांगितलें नाहीं.

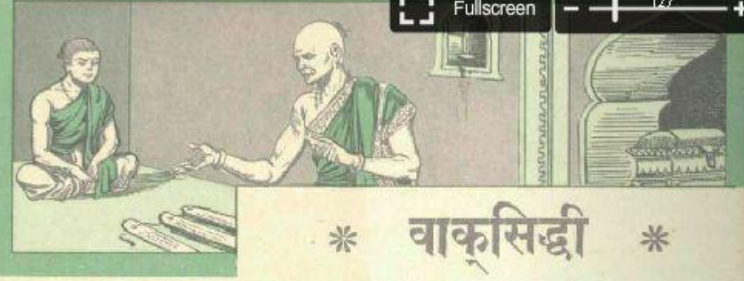
राजाला व राजकुमारीला वाटूं लागलें कीं स्वयंवराचा सर्व सोहळा फुकट गेला. काय करावें हें राजाला सुचेना. राजानें आज्ञा काढली कीं राज्यांतील सर्व तरुणांनीं राजवाड्यासमोरच्या पटांगणांत हजर रहावें. त्या आज्ञेप्रमाणें श्रीमंतापासून गोरगरिबांपर्यंत भिकारी देखील हजर झाले. राजकुमारीनें त्यांपैकीं प्रत्येकाला जवळ जाऊन न्याहाळून पाहिलें. तिनें ज्याला फळ दिलें होतें तो त्यांत नव्हता.

त्यानंतर राजानें आपल्या सैन्यांतील प्रत्येक सैनिकाला राजवाड्यांतील नोकरां-चाकरांना देखील जवळून पहायला सांगितलें. शेवटीं धनगरांची पाळी आली. राजकुमारीनें त्यांना पाहिलें व प्रमद्वरच्या समोर येतांच म्हणाली—"हाच! हाच!"

बाकी सर्व नोकर व धनगर हंसूं लागले. राजाला वाटलें कीं मुलीला वेडतर नाहीं लागलें? पण ती म्हणाली कीं तो धनगरच स्फटिकाचा डोंगर चढून वर आला होता.

राजानें प्रमद्वरला जवळ बोलावून त्या विषयीं विचारलें तेव्हां त्यानें आपलें सर्व आत्मचरित्रच राजाला सांगितलें. आपल्या मुलीनें ज्याची निवड केली तो राजकुमारच आहे हें राजाला कळलें तेव्हां त्याला फार आनंद झाला. त्यानें उत्तान राजाकडे दूत पाठवून ती आनंदाची बातमी कळविली व आग्रहानें लग्नाला हजर राहण्यास विनंति केली. उत्तान देशाचा राजा व राणी लवाजम्यासह लग्नाला आलीं. लग्न मोठ्या थाटानें झालें.

* वाक्सिद्धी *

एका गांवीं एक वैदिक ब्राह्मण रहात असे. त्याचें नांव हरभट असें होतें. भिक्षुकीचा धंदा तो करी. पण तेवढ्यावर त्याचें पोट भरत नसे. एका ज्योतिष्यानें त्याची कुंडली पाहून लग्नाचा योग आहे असें सांगितलें व लग्न झाल्यावर भाग्य उदयास येईल असें देखील सांगितलें.

ज्योतिष्याच्या बोलण्यावर विश्वास करून स्वत:चें पोट भरण्याची मारामार होती तरी त्यानें भागीरथी नांवाच्या एका गरिबाच्या मुलीशीं लग्न केलें.

लग्न झाल्यावर त्याची भिक्षुकी बरी चालूं लागली. परंतु एकाच्या जागीं दोन पोटें भरण्या इतकी प्राप्ती वाढली नाहीं. म्हणून गरीबी कमी झाली नाहीं. नंतर त्यानें पुन्हां आपली जन्मकुंडली. ज्योतिष्याला दाखविली. कुंडली पाहून ज्योतिषी म्हणाला—"मुलाचा योग आहे. मुलगा झाल्यानंतर भाग्य पालटेल.

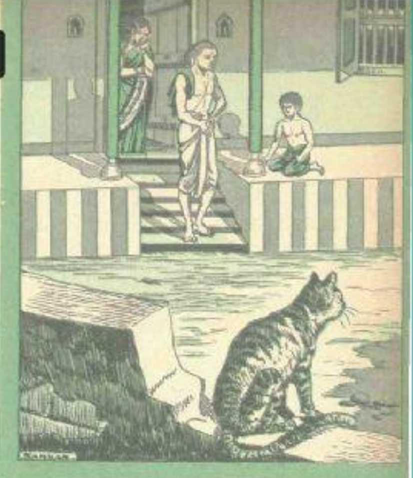
पुढें कांहीं दिवसांनीं भागीरथी गरोदर राहाली व तिला एक मुलगा झाला. हरभटाचा ज्योतिष्याच्या बोलण्यावर विश्वास बसला. त्यानें मुलाचें नांव सिद्धवेदी असें ठेवलें.

सिद्धवेदीच्या जन्मानंतर भिक्षुकी जास्त चांगली चालूं लागली. परंतु खर्च देखील वाढला. म्हणून हरभटाला आपली स्थिति सुधारल्यासारखें भासलें नाहीं.

परंतु हरभटाचा ज्योतिष शास्त्रावरच नव्हे तर गावठी भविष्य सांगणाऱ्यांवर देखील विश्वास होता. सिद्धवेदी बोलूं लागल्यावर त्यानें मुलाला विचारलें—"राहील कीं जाईल?"

"जाईल!" सिद्धवेदी म्हणाला.

नवऱ्याच्या मनांत अंधविश्वासानें घर केल्याचें भागीरथीला माहीत होतें. तेव्हां मुलानें 'जाईल' असें उत्तर दिल्यावर नवरा रागावेल असें तिला वाटलें. कारण मनासारखी गोष्ट घडली नाहीं म्हणजे तो आकाश पाताळ एक करी.

परंतु मुलाचें तें उत्तर ऐकून त्याला राग आला नाहीं उलट त्याला आनंद झाला व तो म्हणाला—"शाबास बाळ! तुझ्या तोंडांत साखर पडो! तूं म्हणालास तें खरें होवो!"

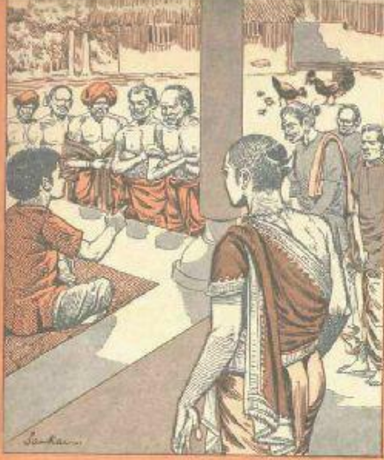
भागीरथीनें चकित होऊन पतीला विचारलें—"तुम्ही मुलाला काय विचारलेंत व त्यानें काय उत्तर दिलें हें तरी सांगा!"

"आपलें दारिद्र्य असेंच राहील कीं जाईल हा प्रश्न मी केला होता, व त्यानें नि:संकोच जाईल म्हणून उत्तर दिलें." हरभट म्हणाला.

त्या दिवसापासून तो आपल्या मुलाकडे जास्त लक्ष देऊं लागला.

एकदां त्याला एका भिंतीवर एक मांजर बसलेलें दिसलें. हरभटानें तें मांजर बोटानें दाखवून मुलाला विचारलें—"तें मांजर आपल्याकडे उडी मारेल कीं पलीकडे?"

"आपल्याकडे!" मुलगा म्हणाला. कांहीं वेळानें मांजर त्यांच्या बाजूलाच उडी मारून आलें. अशा लहान सहान गोष्टी देखील सिद्धवेदीच्या सांगण्याप्रमाणें घडल्या. हरभटाला वाटूं लागलें कीं आपला मुलगा बृहस्पतीच आहे. त्याच्या जिह्वाग्रावर सरस्वतीचा वास आहे. त्याला स्वत:ला तसें वाटूं लागलें यांत कांहीं विशेष नाहीं, तो इतरांजवळ देखील आपल्या मुलाचे गुणानुवाद करून सांगूं लागला—"माझ्या

मुलाच्या तोंडून निघेल तें ब्रह्मवाक्यच समजा! पाहिजे तर तुम्ही स्वतः परीक्षा करून पहा!"

जवळ पासच्या लोकांनीं पण हरभटाच्या बोलण्याची परीक्षा घेण्याचें ठरविलें. त्यांनीं देखील मुलाला जे जे प्रश्न विचारले व त्यानें त्यांचीं जीं उत्तरें दिलीं तेंच घडलें. एके दिवशीं एकानें येऊन विचारलें–"कायरे सिद्धवेदी, माझी आई आजारी आहे, ती बरी होईल का?" तो म्हणाला–"नाहीं, परवां दुपारी तिला मरण येईल." त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें खरोखरच तिला मरण आलें.

आतां सर्वांची खात्री पटली कीं सिद्धवेदीला वाक्सिद्धी प्राप्त आहे. "म्हणून लोक त्याला वाक्सिद्धी म्हणून हाक मारूं लागले. तो म्हणें तें होई. म्हणून कांहीं लोकांना प्रश्न विचारण्याची पण भीति वाटूं लागली. कारण त्याच्या तोंडांतून निघे तें खरें होई!

तरी कांहीं लोक प्रश्न विचारायला येत. कोणाकडे चोरी झाली किंवा गायगुरें नाहींशीं झाली कीं लोक प्रश्न विचारायला येत. अशा तऱ्हेनें ज्यांना फायदा होई ते वाक्सिद्धीला इनाम बक्षिसें देऊं लागले.

सिद्धवेदींची कीर्ति राजाच्या कानावर गेली. राजानें सुरवातीला त्या सर्व गप्पा म्हणून त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केलें. परंतु त्याच्या मंत्र्यांचा सुद्धां त्या मुलाच्या बोलण्यावर विश्वास बसला आहे हें कळल्यावर मात्र तो विश्वास त्यांच्या मनांतून काढून टाकण्याचा विचार त्यानें केला.

एके दिवशीं राजाच्या सैनिकांनीं हरभटाच्या घरीं सैन्याच्या एका अधिकाऱ्याला पाठविलें. त्यानें राजाचा निरोप हरभटाला सांगितला. म्हणाला–"तुम्ही आपल्या मुलाला घेऊन दरबारीं हजर रहावें."

हरभटाला वाटलें कीं राजा आपल्या मुलाचा सत्कार करणार असेल म्हणून त्याला आनंद झाला.

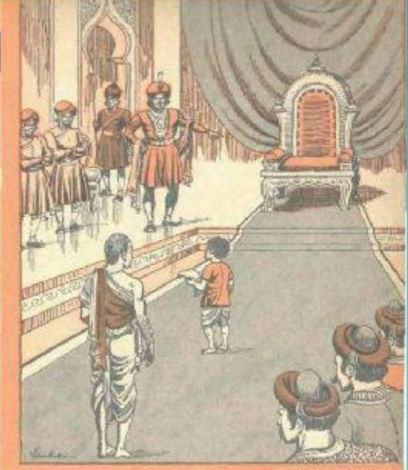
ते दरबारांत येत असतां नेमका त्याच वेळीं राजा दरबारांत येऊन पोंचला. सिंहासनावर जाऊन बसण्यापूर्वीच राजानें सिद्धवेदीला विचारलें–"तुझें नांव सिद्धवेदी असलें तरी तुला वाक्सिद्धी मिळाली आहे असें ऐकतों. मी तुला तीन प्रश्न विचारतों त्यांचीं उत्तरें तूं कागदावर लिहून ठेवा. मी तीं दरबारांत वाचून दाखवितों."

सिद्धवेदीला कागद व लेखणी देण्यांत आली.

पहिला प्रश्न–"मी सिंहासनावर उजव्या बाजूनें बसेन कीं डाव्या बाजूनें कीं समोरून? याचें उत्तर दे!" राजानें प्रश्न विचारला.

सिद्धवेदीनें त्या प्रश्नांचीं उत्तरें लिहून राजाकडे पाहिलें.

"उत्तर लिहून झालें असेल तर माझ्याबरोबर बागेंत चल." असें सांगून राजानें सिंहासनावर बसण्याचा विचार सोडला व बाहेर जाऊन कागदावर लिहिलेलें उत्तर वाचून पाहिलें.

राजा आपल्या मुलाची परीक्षा घेत आहे हें कळल्यापासून हरभटाच्या अंगाला घाम सुटला. परंतु सिद्धवेदीचें उत्तर बरोबर होतें. "राजा आतां सिंहासनावर बसणारच नाहीं." असें उत्तर होतें.

बागेंत एका नारळाच्या झाडावर लहान मोठे नारळ लागले होते. त्यांपैकीं एक तयार नारळ दाखवून राजानें विचारलें–"हा नारळ केव्हां तयार होईल व कोठें पडेल?"

"एका क्षणांत येथेंच...." सिद्धवेदीनें नारळाच्या झाडाखालीं एक रेघ काढून खूण करून दाखविली.

लगेच राजानें माळ्याला बोलावून नारळ खालीं पाडायला सांगितलें.

परंतु त्यावेळीं जो माळी आला होता त्याला झाडावर चढतां येत नव्हतें. तो शिडी आणायला गेला. अर्थातच एक क्षण होऊन गेला होता. जो नारळ गळून पडणार होता तो त्याचा हात लागतांच सिद्धवेदीनें केलेल्या खुणेवर पडला.

"आणखी एक प्रश्न विचारतों! मी आतां किल्ल्याबाहेर जाऊन किल्ल्यांत येणार आहें. तेव्हां मी कोणत्या द्वारानें बाहेर जाऊन व कोणत्या द्वारानें आंत येऊं हें कागदावर लिहून ठेव. मी परत आल्यावर तुझें उत्तर पाहून तें ठीक आहे कीं चूक हें सांगेन." राजाला सिद्धवेदीच्या वाक्सिद्धि-वर तोंपर्यंत विश्वास बसल्यासारखें झालें होतें.

सिद्धवेदीनें लगेच उत्तर लिहून ठेवून दिलें. राजानें किल्ल्याच्या तटाला टेंकून शिडी ठेवविली. नंतर तो वर चढला व पलीकडे पुन्हां शिडी ठेवून उतरूं लागला. पण त्याचा पाय चुकला व तो खालीं जमिनीवर येऊन आदळला. लगेच सैनिक बाहेर जाऊन जवळच्या दारानें राजाला आंत घेऊन आले.

त्याला जबर जखम झाली होती तरी राजानें तिकडे दुर्लक्ष केलें व सिद्धवेदीनें लिहिलेलें उत्तर वाचून दाखविलें—"राजा कोणत्याहि दरवाज्यानें बाहेर जाणार नाहीं, पण या जवळच्या द्वारांतून आंत येईल."

आतां सिद्धवेदीच्या वाक्सिद्धीवर अविश्वास करायला जागाच उरली नाहीं. त्यानें त्याला बक्षिसें व इनाम देऊन त्याचा सत्कार केला.

परोपकारी गोपाळ

गोपाळ ज्या प्रदेशात रहात असे त्या प्रदेशांत एका वर्षीं अतिवृष्टि झाली व पूर आला आणि नदीलगतचा प्रदेश पाण्याखालीं बुडून गेला. गोपाळ ज्या गल्लींत रहात असे त्याच गल्लींत शंकरराव नांवाचा एक गृहस्थ रहात असे. तो गोपाळला म्हणाला—"काय रे गोपाळ ? तूं दुसऱ्याच्या मदतीला धांवणारा आज असा काय स्वस्थ बसून राहिला आहेस ? गांवींच्या गांवें पुरामुळें वाहून गेलीं आहेत व लोक आपलें सामान सुमान घेऊन उंचवट्याच्या जागीं जाऊन बसले आहेत." हाच का तुझा परोपकार ? एका दोघांना मदत करतां आली तरी ती पुरे आहे. चल जाऊंया!"

दोघे मिळून पूर आलेल्या एका गांवीं गेले. तें गांव बेटासारखें दिसत होतें. चारीबाजूला पाणी होतें. त्या गांवचे लोक होडक्यांतून सामान घेऊन उंचवट्याच्या जागीं जात होते.

उंचवट्याच्या जागीं पोंचलेल्या लोकांना तरी कमी काळजी नव्हती. गोपाळला एक बाई व तिचीं मुलें दिसलीं. ते जो कोणी दिसेल त्याला मदतीला बोलावीत होते. पण कोणाचें लक्ष त्यांच्याकडे गेलें नाहीं. गोपाळनें व शंकरनें त्यांच्या जवळ जाऊन विचारलें—"काय पहिजे तुम्हांला ?"

"तें पहा घर! त्याच्या माळ्यावर मुलांचे आजोबा अडकले आहेत. काल रात्रीं पाऊस पडूं लागल्यावर आम्हां सर्वांना या उंचवट्याच्या जागीं पोंचते करून मुख्य मुख्य सामान आणायला ते परत गेले. ते माळ्यावर चढले व त्यानंतर पुर आला व

ते तेथें अडकून राहाले आहेत. थोड्या वेळानें घर कोसळेल व आमचे आजोबा त्यांत सांपडतील. तरी लवकर जाऊन त्यांना वांचवा. नाव किंवा होडकें घेऊन जायला आमच्याकडे पैसे नाहींत. आमच्या घरांतला माल पाण्यांत बुडून वाहून गेला तरी हरकत नाहीं. कांहीं तरी करून आमच्या आजोबांना वांचवा!"

तें ऐकून गोपाळ नावा व होडकीं उभी होतीं तिकडे धांवत गेला. शंकर मागेंच राहून गेला. तो त्या बाईला म्हणाला–"पैशाशिवाय कोण नाव देणार? पैसे मिळवायला त्यांना तरी हीच वेळ आहे नाहीं का? तू आपली नथ काढून दे. मी नाव ठरवून घेतों."

त्या बिचारीनें आपली नथ काढून दिली. शंकरनें ती खिशांत टाकली. पण तिकडे गोपाळनें आपली अंगठी काढून देऊन नाव ठरविली होती. नावेंत बसून गोपाळ व शंकर त्या बाईच्या घराजवळ गेले. पण सुदैवानें तोंपर्यंत पुराचें पाणी ओसरूं लागलें होतें. दोघांनीं मिळून म्हाताऱ्याला माळ्यावरून खालीं उतरविलें. पण तो म्हणाला–"मी घर सोडून कोठें जाऊं? कारण सर्व कांहीं घरांतच तर आहे."

आम्ही घरांतली वस्तु येथून हलूं देणार नाहीं. तुम्ही जाऊन आपल्या नातवंडांना भेटा. तीं घाबरून गेली आहेत." असें सांगून गोपाळनें म्हाताऱ्याला नावेंत बसविलें व ज्या जागीं त्याची नातवंडें व त्यांची आई होती तेथें पोंचतें केलें.

गोपाळ नावेंत बसून पुन्हां परत गेला. सामान भरून शंकरच्या बरोबर नाव पलीकडे पाठविली. नंतर उरलेलें सामान भरून घेऊन गोपाळ स्वतः पलीकडे आला. नावाडी आपलें होडकें घेऊन निघून गेला.

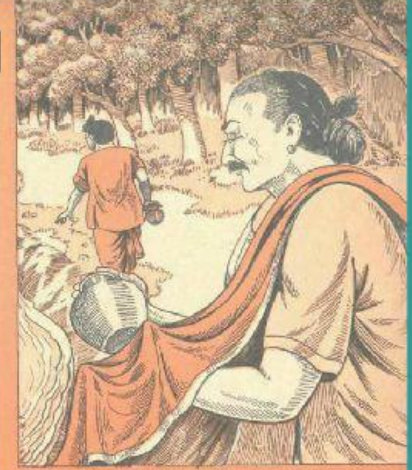

म्हातारा आपलें सामान न्याहाळून पहात होता. त्याच्या चेहऱ्यावरून कांहींतरी वस्तु तो पहात होता असें दिसलें. तें पाहून शंकर म्हणाला–"एखादी वस्तु राहाली असेल तर मिळेल ती मागाहून. काळोख पडूं लागला आहे. चला जाऊं या."

"अरे पण या लोकांच्या जेवणाखाण्याची व्यवस्था?" गोपाळनें शंकरला विचारलें.

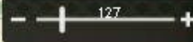
"आमच्या जवळ आहेत पोळ्या!" ती बाई म्हणाली. गोपाळ शंकर बरोबर निघाला. ते थोडें अंतर चालून गेले असतील, पण शंकर थांबला व काठाला एका झुडपांतून एक तांब्या काढून आणला. तो गोपाळला म्हणाला–"हा पहा एक तांब्या सांपडला मला. पाण्यांत वहात आला असावा. यांत पैसे पण आहेत. अर्धे तूं घे अर्धे मी घेतों."

"तांब्याचें तोंड सील बंद आहे." गोपाळ म्हणाला. "त्या म्हाताऱ्याचाच तांब्या असेल कदाचित! तोच तो शोधत असावा. चल त्याला जाऊन विचारूं या." असें सांगून तो मागें वळला.

शंकरला राग आला. गोपाळ असें कांहींतरी करणार हा संशय त्याला होताच. म्हणूनच त्यानें झुडपांतुन दुसरा तांब्या काढला नव्हता. मनांत म्हणाला–"मूर्ख! तुझ्या नशिबींच नाहीं तर तूं तरी काय करणार?" त्यानें दुसरा तांब्या काढला. आपल्या पंच्यांत बांधून घेतला व सरळ घरीं निघाला.

शंकर थोडें अंतर चालून गेल्यावर एका निर्जन स्थानीं एकानें त्याला अडवलें व चाकू दाखवून जवळ जें कांहीं असेल तें काढून ठेवायला सांगितलें. शंकरचा तो पंच्यांत गुंडाळलेला तांब्या गेला.

चोरानें तांब्याचें तोंड चाकूनें उघडलें तेव्हां आंत वाळू व कवड्या-शंख वगैरे दिसले. पैसे असतील असें त्याला वाटलें होतें. त्यानें तो तांब्या शंकरच्या टाळक्यांत घातला व त्याच्याजवळ जे पैसे होते ते घेऊन व त्याची अंगठी काढून घेऊन निघून गेला. शंकर बेशुद्ध स्थितींत तेथेंच पडून होता.

तिकडे गोपाळनें तांब्या आणून दाखविल्यावर म्हाताऱ्याच्या जिवांत जीव आला. म्हणाला–"हा तांब्या आम्हांला पाण्यांत सांपडला."

"तूं आमच्या घराचें रक्षण केलेंस. माझा मुलगा परदेशीं गेला आहे. घर जुनें आहे. नवें घर बांधण्यासाठीं मी या तांब्यांत रुपये व दागिने जमा करून ठेवले होते. वादळी हवा पाहून मी घाबरून गेलों होतों. मीच तोंड बंद करून थोड्या वेळापूर्वी ठेवलें. देवाच्या कृपेनें मला ही गेलेली वस्तु परत मिळाली. याच्याच सारखा आणखी एक तांब्या आहे. त्यांत कन्याकुमारीहून आणलेली लाल व पांढरी वाळू आणि शंख-शिंपा आहेत." म्हातारा म्हणाला.

गोपाळ घरीं जात असतां वाटेंत बेशुद्ध स्थितींत पडलेला शंकर त्याला दिसला. तो कण्हत होता व जवळ तो वाळूनें भरलेला तांब्या पण होता. अरे हा तांब्या पण त्या म्हाताऱ्याचाच आहे. असें म्हणत तो तांब्या उचलण्यासाठीं वांकला तेव्हां त्याला नथ खालीं पडलेली दिसली. चोराशीं झटापट झाली तेव्हां ती खालीं पडली होती. गोपाळनें ती नथ व तांब्या म्हाताऱ्याकडे पोंचता केला. शंकर खजील होऊन गोपाळ बरोबर आपल्या गांवीं परत आला.

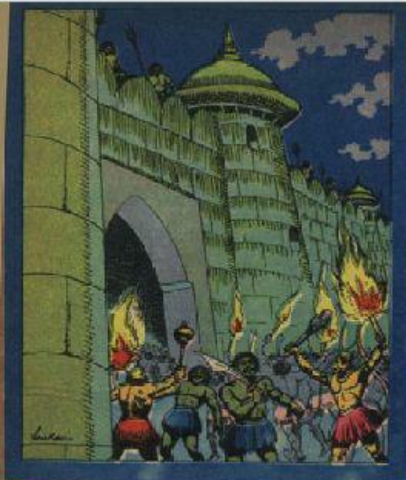
युद्ध कांड

जांबुवंताच्या सूचनेप्रमाणें हनुमान वायुवेगानें आकाशमार्गें हिमालय पर्वतावर गेला. तेथें बर्फाच्छादित हिमालयाची शिखरें, गुहा, ब्रह्मकोश, कैलास, हयग्रीव, ब्रह्म, कपाल, कुबेरस्थल, पाताल रंध्र, कांचन श्रृंग व रात्रीच्या वेळीं दिवसासारखा उजेड असलेला सर्वोषधि प्रांत पाहिला. त्या प्रांतांत उतरून जांबवंतानें सांगितलेले वनस्पती हुडकूं लागला. परंतु त्या सर्व दिव्य औषधी अदृश्य झाल्या.

मारुतीला त्या गोष्टीचा मनस्वी राग आला. तो सिंहनाद करून पर्वताला संबोधन करून म्हणाला–"तूं रामावर कृपा न करण्याचें ठरविलें आहेस का? मी तुझा चुरा करून टाकीन समजलास काय? असें सांगून मारुतीनें तो पर्वत तसाच उचलला व आकाशमार्गें निघाला.

मारुतीला पर्वत घेऊन आकाशमार्गानें येत असलेला पाहून वानर मोठमोठ्यानें ओरडूं लागले. मारुतीनें देखील काम पुरें झाल्याबद्दल आनंदातिरेकानें एकदां सिंहगर्जना केली. ती गर्जना ऐकून राक्षसांच्या हृदयांत धडकी भरली.

मारुती त्या औषधी वनस्पतीला खालीं ठेवून त्यावर वानरांसह हिंडला. नंतर त्यानें प्रमुख वानरांना नमस्कार केला व विभीष-

पाला कडकडून भेटला. त्याला त्यावेळीं जो आनंद झाला होता तो काय वर्णावा !

रामलक्ष्मण व इतर वानरवीरांच्या दुखत असलेल्या जखमा सुगंधी औषधी वनस्पतींच्या वासानेंच भऱ्या झाल्यासारख्या वाटल्या. मरून पडलेले वानर त्या औषधींचा वास लागतांच उठून बसले, जणुं कांहीं झोपेंतून जागे झाले.

वानरांनीं उठून युद्धांत मरण पावलेल्या राक्षसांना उचलून समुद्रांत फेंकून दिलें. मारुतीनें तो पर्वत नेऊन पुन्हां जागच्या जागीं नेऊन ठेवून दिला.

तेव्हां सुग्रीव हनुमानाला म्हणाला— "भावाचा व मुलांचा युद्धांत वध झाला आहे म्हणून रावण स्वतः युद्धाला येईलसें वाटत नाहीं. म्हणून आपण सर्व बलवान वानरांनीं मिळून मशाली पेटवून लंकेवर हल्ला केला पाहिजे."

सूर्यास्त झाल्यावर मध्यरात्रीच्या सुमारास काळोख पडला असतां व सर्व राक्षस डाराढूर झोंपले असतां वानरांनीं मशाली पेटविल्या व लंकेवर हल्ला केला. द्वारपाल वानरांचें प्रचंड सैन्य पाहून पळून गेले. लंकेचे सिंहद्वार उघडें पाहून वानर आंत शिरले. त्यांनीं किल्ल्याचें द्वार, बुरुज राजमार्ग व लहान मोठ्या गल्ल्या चहूंकडे आग लावली.

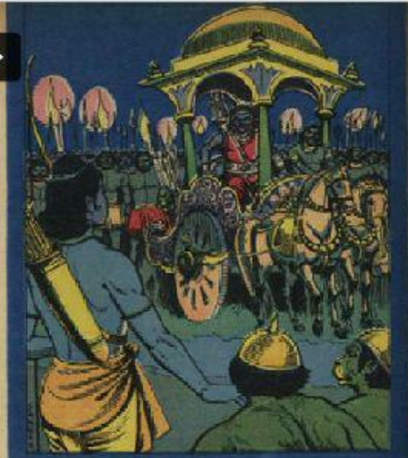
लंकेला आग लागली गगनचुंबी राजवाडे जळून भस्म झाले. मोठमोठ्या इमारतींबरोबर घरांतली वस्त्रें, दागदागिने, शस्त्रास्त्रें सर्वांची राख रांगोळी झाली. अनेक राक्षसदेखील त्या आगींत जळून गेले.

राक्षस स्त्रियांची त्रेधा उडून गेली. हत्ती व घोडे साखळदंड तोडून अधीरपणें स्वतःचा बचाव करण्यासाठीं सैरावैरां पळूं लागले. जळत असलेल्या लंकेचें प्रतिबिंब समुद्रावर पडलें व सोदेखील ज्वालामुखीच्या लाव्हासारखा दिसूं लागला.

एका बाजूला वानर आनंदानें किलकाऱ्या मारीत होते तर दुसरीकडे राक्षस दुःखानें आक्रोशकरीत होते. परंतु त्या दोघांच्या ओरडण्यापेक्षां रामाच्या शरवृष्टीचा आवाजच भयंकर होता.

सुग्रीवानें वानरवीरांना आज्ञा केली कीं त्यांनीं रावणाच्या अंतःपुराच्या दारावर जाऊन रावणाला आव्हान करावें. रावणानें वानरांना मशाली घेऊन अंतःपुराकडे येत असलेले पाहिलें. त्यानें कुंभ व निकुंभ या दोघां राक्षसांना व कुंभकर्णाच्या मुलांना वानरसेनेला थोपवून ठेवण्यासाठीं पाठविलें. ते अनेक राक्षस वीरांना बरोबर घेऊन निघाले.

वानर व राक्षस दोघांचें घनघोर युद्ध सुरू झालें. कित्येक राक्षसवीर ठार झाले. अंगद बेशुद्ध होऊन पडला. शेवटीं सुग्रीवानें कुंभराक्षसाला ठार केलें व मारुतीनें त्याचा भाऊ निकुंभ याला ठार केलें. कुंभ व निकुंभ ठार झाल्यावर रावणानें खर राक्षसाचा मुलगा मकराक्ष याला वानरांशीं युद्ध करण्यास पाठविलें. मकराक्ष राक्षस सैन्य घेऊन वानरांशीं युद्धास निघाला. राक्षसांच्या बाणांनीं सर्व

वानर सैन्य पळूं लागल्यावर रामानें बाणवृष्टि सुरू केली व राक्षस सैन्याला थोपवून धरलें मकराक्ष घमेंडींत म्हणाला—"रामा, उभा रहा समोर ! मी बापाच्या व भावाचा सूड तुझा वध करून उगवणार आहे."

"गप्पा मारून कधीं जय मिळत नसतो. आपलें शौर्य काय तें दाखव !" राम म्हणाला. दोघांचें युद्ध सुरू झालें. त्यांत मकराक्षाचा रथ मोडून सारथी व घोडे मरण पावल्यावर त्याला रथांतून जमिनीवर उतरून रामाशीं युद्ध करावें लागलें. त्याच्यावर रामानें आग्नेयास्त्र सोडलें व त्याचा वध

केला. त्याच्या बरोबर आलेले सर्व राक्षस लंकेला पळून गेले.

मकराक्षाच्या वधाची वार्ता कळतांच रावण दांतानें ओठ चावीत आपला मुलगा इंद्रजित याला बोलवून म्हणाला–"बाळ! दृश्य किंवा अदृश्य रूपें तुला जसें वाटेल तसें युद्ध करून त्यांचा वध करून त्यांचा वध करून ये. तूं स्वतः इंद्राला जिंकून इंद्रजित हें नांव मिळविलें आहेस. मग या पामर मानवांची काय कथा?"

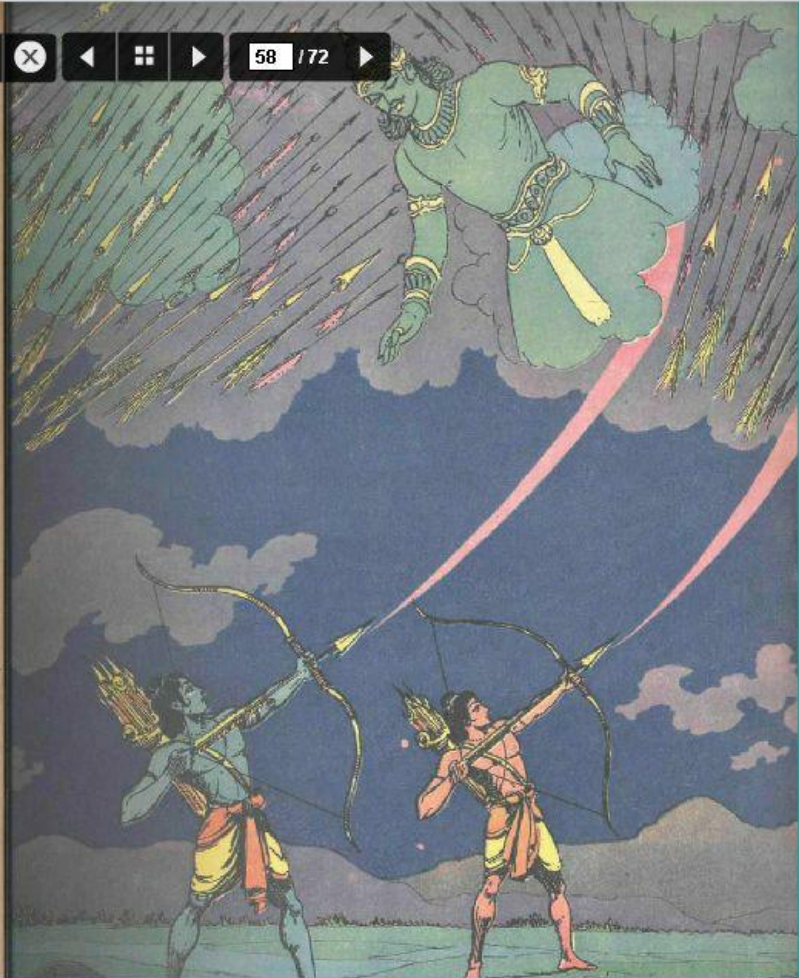
इंद्रजितानें वडिलांची आज्ञा मिळतांच हवन केलें व एका काळ्या बकरीचा बळी दिला. होमकुंड प्रज्वलित झालें व विजय मिळणार याची सूचना मिळाली. इंद्रजित एका अदृश्य रथावर बसला व रणांगणावर गेला. वानरसैन्यांत रामलक्ष्मण कोठें उभे आहेत हें नीट पाहून घेतलें व त्यांच्यावर बाणांचा मारा सुरू केला. रामलक्ष्मणांना हें कळलें नाहीं की इंद्रजित आकाशांत कोठें आहे. त्यांनीं दिव्यास्त्र व बाण सोडून सर्व आकाश आच्छादून टाकलें. पण त्यांपैकीं एकदेखील इंद्रजिताला लागला नाही.

इंद्रजिताचे बाण ज्या दिशेनें येत होते त्या दिशेच्या रोखानें रामलक्ष्मणांनीं आपले बाण सोडायला सुरवात केली. परंतु इंद्रजित एका जागीं उभा राहून युद्ध करीत नव्हता. तो आकाशभर विचरण करीत युद्ध करीत असल्या कारणानें रामाचा एक बाण-देखील त्याला लागला नाहीं.

इंद्रजिताच्या बाणांमुळें रामलक्ष्मणांचें शरीर रक्तबंबाळ झालें. वानरांचें फार मोठें सैन्य मारलें गेलें. लक्ष्मणाला राग आला. म्हणाला–"आतां ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केल्या-शिवाय राक्षसांचा वध होणें शक्य नाहीं.

"एकावरचा राग सर्वांवर काढणें बरोबर नाहीं. पाहिजेतर एकट्या इंद्रजिताचा शेवट

कर" रामानें लक्ष्मणाला सूचना केली. इतक्यांत इंद्रजितानें एक युक्ति काढली. त्यानें माया करून एक प्रति सीता निर्मिली. तिला आपल्या रथांत बसविलें व वानरां-समक्ष तिचा वध केला. रामालक्ष्मणांना दुःखी करण्यासाठीं तो अशा तऱ्हेनें प्रगटरूपें समोर आला.

इंद्रजिताला पाहून वानर घाबरून ओरडूं लागले. मारुतीनें एक पर्वतच छत्रीसारखा उचलून धरला व सर्वांचें रक्षण केलें. इतक्यांत मारुतीला इंद्रजिताच्या रथांत सीता दिसली. तिचीं वस्त्रें मळकीं होतीं. तोंड उतरलेलें, मागें अशोकवनांत त्यानें पाहिलें होतें तेंच खिन्न रूप. सीतेला रथांत पाहून मारुतीला फार वाईट वाटलें. इंद्रजित सीतेला असा येथें कां घेऊन आला आहे हें विचारीतच होता, तेवढ्यांत इंद्रजितानें त्या प्रति सीतेची वेणी धरून ओढली व तिच्यावर मारहाण करूं लागला. ती 'हे राम!' 'हे राम!' असे ओरडत होती. मारुतीनें इंद्रजिताला विचारलें—"सीतेनें काय अपराध केला आहे रे तिला असें मारायला?"

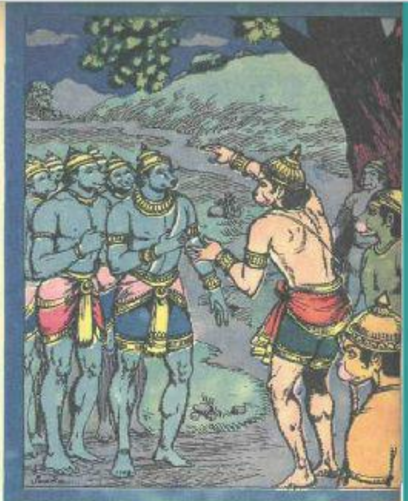
"या सीतेमुळेंच तर रामलक्ष्मणांनीं सुग्रीवाला घेऊन लंकेवर स्वारी केली. प्रथम तिला ठार करून मग राम, लक्ष्मण, आणि तुम्हां सर्वांच्या समाचाराला येतों. विश्वास-घातकी विभीषण पण सुटणार नाहीं." इंद्रजित म्हणाला. त्यानें तलवारीनें प्रति सीतेचा वध केला व म्हणाला—"जिच्या साठीं तुम्ही युद्धाला आलांत तिचा कांटाच दूर केला आहे. आतां तुमचें युद्ध फुकट आहे." असें सांगून त्यानें सिंहगर्जना केली. वानर घाबरून पळून गेले.

पण मारुतीनें त्यांना थोपवून विचारलें—कोठें निघालांत पळपुट्यांनो? मी पुढें जातों, या माझ्यामागें!" असें म्हणत त्यानें वानरांना पुन्हां मागें फिरायला सांगितलें. आतां वानरांना चेव चढला व त्यांनीं राक्षसांचा संहार सुरू केला.

मारुतीला इंद्रजिताचा राग आलाच होता. त्यानें रागांत एक मोठी शिळा उचलून इंद्रजितावर फेंकली. पण ती त्याला लागली नाहीं. ती खालीं पडली तेव्हां तिच्या खालीं कित्येक राक्षसांचा चेंदामेंदा होऊन गेला.

मारुती वानरांना म्हणाला—"आपण ज्या सीतेला सोडविण्यासाठीं येथवर आलों व प्राणाहुती दिली ती स्वर्गलोकीं निघून गेली. जाऊन रामलक्ष्मण व सुग्रीवाला सांगा कीं इंद्रजितानें सीतेचा वध केला. नंतर ते सांगतील तसें करूं या." वानर मागें फिरले व रामलक्ष्मणाकडे गेले. तिकडे इंद्रजित होम करण्यासाठीं निकुंभिक चैत्य येथें निघून गेला.

तिकडे रामाला पश्चिमेकडील द्वारावर युद्धाचा ओरडा ऐकूं आला. त्यांनीं जांब-वंताला विचारलें—"हा आपला मारुती असेल का? राक्षसांचा संहार करीत असेल नाहीं? त्याच्या मदतीला जा!" तें ऐकून जांबवंत पश्चिमेकडील द्वाराकडे निघाला.

त्याला वाटेंतच मारुती व इतर वानरवीर परत येत असलेले भेटले.

मारुतीनें जांबवंताबरोबर निघालेल्या अस्वलांच्या सैन्याला परत फिरायला सांगि-तलें. नंतर तो स्वतः रामाकडे गेला आणि म्हणाला—"इंद्रजितानें सीतेचा वध केला आहे!"

तें ऐकून वृक्ष मुळासकट तुटून पडावा तसा राम धाडदिशी जमिनीवर बेशुद्ध होऊन पडला. वानर रामाकडे धांवले. रामाच्या तोंडावर पाणी शिंपडण्यांत आलें. लक्ष्मणानें रामाला गोंजारून शुद्धीवर

आणलें. राम लक्ष्मणाच्या मांडीवर डोक टेंकून पडून होता.

इतक्यांत तेथें बिभीषण आला व सर्वांना दुःखी पाहून विचारूं लागला—"सर्व असे दुःखी कां? काय झालें तरी काय?"

"मारुतीनें येऊन सांगितलें कीं इंद्रजितानें सीतेचा वध केला तेव्हांपासून राम हतोत्साह होऊन पडून आहे." लक्ष्मण बिभीषणाला म्हणाला.

"हें सर्व खोटें. रावण सीतेचा वध कदापि करणार नाहीं कीं करूं देणार नाहीं. मी सांगितलें असूनदेखील ज्यानें सीतेला रामाच्या स्वाधीन केलें नाहीं त्याला सीतेचा वध असा झालेला कसा खपेल? इंद्रजिताला तर सीतेकडे पाहाण्याची सुद्धां छाती होणार नाहीं. तिच्या अंगाला शिवण्याची हिम्मत तो कशी काय करील? रावणाकडे इंद्रजिताशिवाय आणखी कोणी वीर उरला देखील नाहीं. इंद्रजित यज्ञ करण्यासाठीं निकुंभिक क्षेत्रांत जायला निघत आहे. वानरांनीं येऊन त्याचा यज्ञ भंग करूं नये म्हणून त्यानें ही सर्व माया केलेली आहे. त्याची युक्ति बरोबर साधली व तो आतां निर्विघ्नपणें आपला यज्ञ पुरा करील. नंतर देव व दानव दोघांनीं मिळून त्याला जिंकायचें म्हटलें तरी तें शक्य होणार नाहीं. म्हणून त्याचा यज्ञ पुरा होण्यापूर्वीं आपण सर्वांनीं निकुंभिक क्षेत्रीं गेलें पाहिजे. रामचंद्रा, तूं येथेंच रहा. काळजी करण्याचें कारण नाहीं. लक्ष्मणाला माझ्याबरोबर जायला परवानगी दे. त्याच्या हातीं इंद्रजिताचा वध निश्चित आहे. जास्त उशीर न करतां आतां आपण निघालें पाहिजे." बिभीषण म्हणाला.

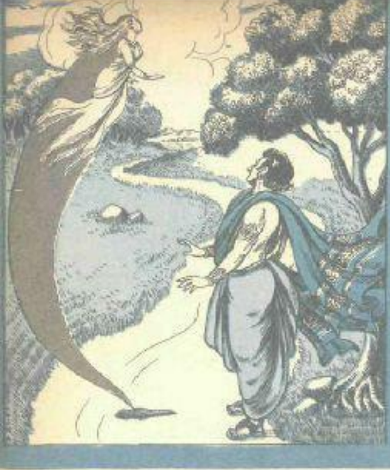

रुक्मांगद चरित्र

[२]

मोहिनीबरोबर रुक्मांगद राजधानीकडे परत येत असतां वाटेंत घोड्यांच्या पायांखालीं एक गाय तुडवली गेली. रुक्मांगदानें खालीं उतरून तिच्या तोंडावर पाणी शिंपडून तिला सावध केलें. तेव्हां ती म्हणाली—"राजा! मी एका ब्राह्मणपत्नी आहें. माझा नवरा इतरांबरोबर नीट वागतो पण मला पाहून त्याच्या अंगाचा जणुंकांहीं भडकाच उडून जातो. औषधपाणी करून पतीला वश करून घेणें शक्य आहे हें मला मैत्रिणींकडून कळलें. तसें औषधपाणी करणारी एक योगिणी होती. तिनें दिलेला ताईत आणून मी पतीच्या गळ्यांत बांधला. तेव्हां पासून ते क्षयरोगानें आजारी पडले. कांहीं दिवसांनीं त्याच्या तोंडावर मला मृत्युकळा दिसूं लागली. ते म्हणाले—"मला वांचव! मी तुझा दास होऊन राहीन." मी घाबरून पुन्हां त्या योगिणीकडे गेलें व हात जोडून विनंति केली कीं काय वाटेल तें करून माझ्या पतीला वांचव. योगिणीनें मला एक मंत्रलेली मुळी दिली. ती उगाळून मी पतीला दिली. त्यामुळें माझ्या पतीची तब्येत सुधारली व ते माझ्या मताप्रमाणें वागूं लागले. परंतु माझ्या हातून हें पापच घडलें. त्याबद्दल मी अनेक नरकयातना सहन केल्या. शेवटीं मला हा गाईचा जन्म मिळाला. म्हणून श्रावण द्वादशीचें व्रत करून तुला मिळालेला पुण्यलाभ मला दे व माझें रक्षण कर."

तें ऐकून मोहिनी म्हणाली—"प्रत्येकानें स्वतःच्या वांट्याचा कर्मभोग भोगावयाचा

असतो. जर या पापिणीचें रक्षण केलें तर सर्पिणीला दूध पाजल्या सारखें होईल."

"तुझें म्हणणें बरोबर नाहीं, मोहिनी! परोपकार करणें प्रत्येक मानवाचा धर्म आहे!" असें म्हणत रुक्मांगदानें आपली पुण्याई गाईला दान केली. त्या गोरूपांतू एक दिव्य स्त्री निघाली व वैकुंठ लोकीं निघून गेली. नंतर रुक्मांगद मोहिनीसह राजधानींत पोंचला. राजधानींत सर्वत्र आनंद पसरला. धर्मांगदाचा राज्य कारभार पाहून रुक्मांगदाला आनंद झाला. आपल्या वडिलांशीं लग्न करून आलेल्या मोहिनीला माता समजून चित्रांगदानें आदरपूर्वक वागविलेंच, त्याचबरोबर आपल्या आईची समजूत घालून तिचें चित्तपण शांत केलें.

तें सर्व पाहून मोहिनीला आश्चर्य वाटलें. रुक्मांगदाच्या इतर पत्नींना सुद्धां रुक्मांगदाचा मनस्वी राग आला. पण धर्मांगदानें त्यांची समजूत घालून त्यांचा राग देखील शांत केला.

रुक्मांगद संध्यावलीला कधीं भेटला देखील नाहीं, हें पाहून ती रागावेल या विचारानें मोहिनीनें त्याला स्वतः होऊन तिच्याकडे पाठविलें. रुक्मांगदाच्या इतर राण्यांच्याकडे उत्तमोत्तम वस्त्रालंकार पाठवून धर्मांगदानें त्यांचा राग पूर्वींच शांत केला होता.

धर्मांगद एकदां ससैन्य मलयगिरि पर्वतावर गेला. तेथील राजांना जिंकून तो पांच मणी घेऊन आला. एका मण्याच्या मंत्रशक्तीनें सोनें दुसऱ्या मण्याच्या प्रभावानें अलंकार मिळत. एका मण्याच्या सहाय्यानें यौवन येई. एक मणी उत्तम राजवाडा देई तर एका मण्याच्या सहाय्यानें आकाशांत उडतां येई. धर्मांगदानें ते पांचहि मणी आणून आपल्या वडिलांना दिले आणि प्रार्थना केली कीं यौवन देणारा मणी मोहिनीला द्यावा.

रुक्मांगदानें आपल्या मुलास विवाह करून घेण्यास सांगितलें. त्यानें वरुण-कन्येशीं आणि नागकन्यांशीं लग्न करून घेतलें.

मोहिनीला रुक्मांगदाबरोबर येऊन आठ वर्षें लोटली होतीं. त्यानें मोहिनीला कार्तिक मासाचें व्रत व दान धर्म करायला सांगितला व म्हणाला, सर्वांत उत्तम दान म्हणजे दीपदान होय. कार्तिक महिन्यांतल्या सर्व व्रत संस्कारांचें वर्णन ऐकून मोहिनी म्हणाली—"माझ्याकडून नाहीं होणार हीं व्रतें वैकल्यें, पाहिजे तर आपण आपल्या थोरल्या पत्नीबरोबर व्रतें करावीं."

रुक्मांगदानें संध्यावलीला विचारलें—"तूं करशील का कार्तिक व्रत? मी मोहपाशांत सांपडून कार्तिक व्रत केलें नाहीं. या वर्षी करण्याचा विचार आहे व तें तुझ्याबरोबर!" संध्यावली त्या गोष्टीस कबूल झाली.

कांहीं काळ लोटला. एकदां रुक्मांगद मोहिनीबरोबर विहार करीत असतां त्याला—"एकादशी व्रत न करणाऱ्याला शिक्षा होईल!" अशी राजाज्ञा कोणी तरी सांगत

असल्याचें ऐकूं आलें. रुक्मांगदानें मोहिनीला एकादशी व्रत करण्यास सांगितलें.

मोहिनीला त्या गोष्टीचा राग आला. ती म्हणाली—"तूं विवाहप्रसंगीं एक वचन दिलें होतेंस. तें पालन कर. नाहीं तर तूं जेवढी पुण्याई मिळविली आहेस ती नष्ट होईल. आणखी एक गोष्ट, गरोदर स्त्री, गृहस्थ, अशक्त मनुष्य, लहान मूल युद्ध करीत असलेला वीर यांनीं प्रत्येक व्रत करण्याची आवश्यकता नाहीं, असें मला स्वतः गौतम ऋषींनीं सांगितलें आहे."

रुक्मांगदानें अनेक प्रकारें मोहिनीचें मन वळविण्याचा यत्न करून पाहिला. तो म्हणाला—"एक व्रत न करण्याची गोष्ट सोडून तूं सांगशील तें करावयास मी तयार आहें." ती म्हणाली,—"या गोष्टी वेदांत कोठें आहेत?" त्याला रुक्मांगद म्हणाला—"प्रत्येक गोष्ट वेदांत आहे का? ज्या गोष्टी वेदांत नाहींत त्या पुराणांत व इसिहासांत सांगितल्या आहेत."

"कोणी सर्वज्ञ ब्राह्मण येऊन माझ्याशीं या विषयावर शास्त्रार्थ करील तर तो देखील तुला व्रत करण्याची गरज नाहीं हेंच सांगेल." मोहिनी म्हणाली.

रुक्मांगद राजानें गौतम मुनींना बोलाविलें. मोहिनी म्हणाली—"अन्न ब्रह्मस्वरूप आहे. प्राणरक्षणासा आवश्यक आहे. जीव असेल तर कर्म घडेल. कर्म करण्याची शक्ति असेल तरच धर्माचरण घडेल. प्रजारंजन राजाचें कर्तव्य आहे. त्यानेंच उपवास करून प्रजेला दुःखी केलें तर त्याला नरकवास भोगावा लागेल." मोहिनीचें म्हणणें बरोबर असल्याचें गौतमादिक मुनींनीं सांगितलें.

(पुढें चालू)

४०. अरुणालय - सयाम

सयामची राजधानी बँकॉक येथें येन नदीच्या पश्चिमेकडील तीरावर अत्यंत सुंदर असें वाट अरुण (अरुणालय) आहे. त्याची उंची ३०० फूट आहे. सर्व देऊळ चित्रविचित्र रंगाच्या चिनीमातीच्या विटांनीं बांधलेलें आहे. सूर्यप्रकाशांत त्या विटा चकाकत असतात. हें एक सुप्रसिद्ध बौद्ध तीर्थक्षेत्र आहे.

